

श्रीमद् कुंडकुंडाचार्यप्राणीत

श्री पंचास्तिकायसंग्रह

(भूण पाठ अने गुजराती अनुवाद)

संकलन
निरंजना वोर

आंतरराष्ट्रीय जैनविद्या अध्ययन केन्द्र
गुजरात विद्यापीठ
अमदावाद-३८० ०१४

આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર પ્રકાશન શ્રેણી પુ. ૩

શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્યપ્રાણીત

શ્રી

પંચાસ્તિકાચસંગ્રહ

(મૂળ પાઠ અને ગુજરાતી અનુવાદ)

સંકલન

નિરંજના વોરા

આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

પ્રકાશક
શૈલેશ કોટરભાઈ પટેલ
કાર્યકારી કુલસચિવ,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

© ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ ૧૯૯૮

પ્રત : ૧,૦૫૦

કિંમત રૂ. ૩૦-૦૦

મુદ્રક
નિતેન્દ્ર કાકોરભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રાગાલય,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

આમુખ

આજના યુગમાં પ્રત્યેક ધર્મ કે દાર્શનિક વિચારધારાનાં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ બની છે. તત્ત્વમીમાંસા અને ધાર્મિક આચારવિચારના નિયમો મનુષ્યના આંતર-બાહ્ય જીવનના વિકાસમાં કેવી રીતે ઉપયોગી બની શકે છે તે હકીકતને બુદ્ધિ અને તર્કની રીતે તપાસવાં મનુષ્ય પ્રેરાય છે. સૃષ્ટિની સંરચના, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, આત્મા અને પુનર્જન્મ — વગેરે વિશે તર્કગ્રાહ્ય સિદ્ધાંતોને જ સ્વીકારવાની તેની નેમ છે.

જૈનદર્શને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માટે પોતાનો આગવો દષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો છે. જૈન મત અનુસાર સૃષ્ટિની રચના જીવ અને અજીવ નામનાં મુખ્ય બે દ્રવ્યોમાંથી થઈ છે. અજીવના પાંચ પ્રકાર છે : પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ — આ છ દ્રવ્યોમાંથી જ વિશ્વનું સ્વરૂપ સર્જાયું છે. કુંદકુંદાચાર્યે આ ‘પંચાસ્તિકાય’ ગ્રંથમાં કાળ સિવાયના પાંચ ‘અસ્તિકાય’ વિશે વિશદ નિરૂપણ કરીને જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાનનો વિશેષ પરિચય આપ્યો છે. જૈન આચાર્ય પરંપરામાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતા શ્રી કુંદકુંદાચાર્યના પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર અને સમયસાર — એ ત્રણ ગ્રંથોને ખૂબ મહત્ત્વના ગણવામાં આવે છે. તે ત્રણ ગ્રંથોને ‘કુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમાંનો એક ગ્રંથ ‘પંચાસ્તિકાય’નો ગૂજરાતી અનુવાદ અને સમજૂતી મૂળ ગાથાઓ સાથે અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને માટે જૈનવિદ્યાના અભ્યાસમાં તે માર્ગદર્શક બની શકે તેમ છે. સામ્પ્રત સમયમાં જૈનવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક અભિગમને સમજવા માટે પણ આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.

જૈન ધર્મે ભારતની પરંપરા અને સંસ્કૃતિને પોતાના વિશિષ્ટ પ્રદાનથી સમૃદ્ધ કર્યા છે. અહિંસા, અનેકાન્ત અને અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતોની આજે અપરિહાર્ય મહત્તા છે. ધાર્મિકતા અને સામ્પ્રદાયિક રીતિ-નીતિએ ઊભા કરેલા અનેક પ્રશ્નોનો ઉત્તર જૈનદર્શનના સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશેના અને આચારવિચારના કેટલાક વૈજ્ઞાનિક નિયમો દ્વારા આપી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથનું સંપાદન પ્રાધ્યાપક નિરંજના વોરાએ કર્યું છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્રમાં શીખવાતા જૈનતત્ત્વજ્ઞાનના પારંગતના પાઠ્યક્રમને આ પુસ્તક ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

રામલાલ પરીખ

કુલપતિ

पुरोवचन

૧૯૨૦માં મહાત્મા ગાંધી દ્વારા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાના રૂપમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાની સાથે જ વિદ્યાપીઠના પુરાતત્ત્વમંદિરમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ગહન અધ્યયનના ઉદ્દેશથી પ્રાકૃત-પાલિ વગેરે પ્રાચીન ભાષાઓ તથા જૈન-બૌદ્ધદર્શનોના ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ, સંશોધન, અનુવાદ વગેરેની પ્રવૃત્તિઓનો સવિશેષ આરંભ થયો, જેના વિકાસમાં મુનિ જ્ઞાનવિજયજી, પંડિત સુખલાલજી, આચાર્ય ધર્માનંદ કોસંબી વગેરે બૌદ્ધ-જૈનવિદ્યાના પ્રખર વિદ્વાનોએ પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું.

૧૯૯૩ના એપ્રિલમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્રની સ્થાપના થયા પછી અહીં જૈનદર્શનના ક્ષેત્રમાં અધ્યયન-અધ્યાપનના કાર્યનો પણ આરંભ થયો છે.

મહાવીર સ્વામી-કથિત આગમ-સાહિત્યમાં અને તે પછી અન્ય આચાર્યો દ્વારા રચાયેલા જૈન તત્ત્વદર્શન વિષયક સાહિત્યમાં સૃષ્ટિના ઉદ્ભવના-સંદર્ભમાં જીવ-અજીવ વગેરે દ્રવ્યો વિશે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

દિગંબર આગમ સાહિત્યના મહાન પ્રવર્તક આચાર્ય કુંદકુંદાચાર્યે દ્રવ્યાત્મક પદાર્થોનું પોતાના ગ્રંથોમાં વિશિષ્ટરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ પંચાસ્તિકાયના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં ષડ્દ્રવ્ય અને પાંચ અસ્તિકાયોનું વ્યાખ્યાન છે. અહીં દ્રવ્યનું લક્ષણ, દ્રવ્યના ભેદ, સપ્તભંગી, ગુણ અને પર્યાય, કાળ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ, જીવનું લક્ષણ, સિદ્ધોનું સ્વરૂપ, જીવ અને પુદ્ગલનો બંધ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાયના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં નવ પદાર્થોના પ્રરૂપણ સાથે મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન છે. પુણ્ય, પાપ, જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ વિશે આધારભૂત સમજૂતી આપી છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાને વિશ્વનું સર્જન, મનુષ્ય અને વિશ્વના સંબંધો વિશે આગવી વિચારણા રજૂ કરી છે. વિશ્વ પરમેશ્વરનું સર્જન છે, એવું જૈન ધર્મ સ્વીકારતો નથી. તેના મતાનુસાર વિશ્વ જીવ અને અજીવ — એ બે પ્રકારનાં દ્રવ્યોમાંથી નિષ્પન્ન થયું છે. જૈનદર્શન વાસ્તવવાદી છે. જગતની રચનાની વાસ્તવિકતા દર્શાવવા માટે સત્તા, સત્, તત્ત્વ, અર્થ, પદાર્થ વગેરે શબ્દોનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયો છે. ઉમાસ્વાતિ વાસ્તવિકતા માટે તત્ત્વ શબ્દને સ્થાને દ્રવ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, અને દ્રવ્યની વ્યાખ્યા સત્ દ્વારા કરે છે. સત્

દ્રવ્યનું લક્ષણ છે — સત્ દ્રવ્ય લક્ષણમ્ । જૈનદષ્ટિએ આ દ્રવ્યોને અસ્તિત્વ છે — સત્તા છે તેથી તે ‘અસ્તિ’ (વિદ્યમાન) કહેવાય છે. આ દ્રવ્યોને અનેક પ્રદેશો છે તેથી તેઓ ‘કાય’ (અનેક પ્રદેશોના સમૂહ) કહેવાય છે. આ દ્રવ્યો નિત્ય છે, અનાદિ છે, કદમાં સૂક્ષ્મ કે વિરાટ છે. તે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યતાનો ગુણ ધરાવે છે. પ્રદેશ એટલે પુદ્ગલના એક અવિભાજ્ય પરમાણુ દ્વારા રોકાયેલો હોય એવો અવકાશાદિકનો એક ભાગ. પુદ્ગલનો એક પરમાણુ જેટલું આકાશ (સ્થાન) રોકે છે, તે ‘પ્રદેશ’ કહેવાય. ‘કાય’ — એ પ્રદેશયુક્ત વસ્તુને અપાયેલું શાસ્ત્રીય નામ છે. આ રીતે જે દ્રવ્યોમાં અનેક પ્રદેશો હોય છે તે ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશને અનેક પ્રદેશો હોવાથી તે અસ્તિકાય છે; જ્યારે કાળ અનસ્તિકાય છે તેને કોઈ પ્રદેશો નથી. દ્રવ્યના ‘અસ્તિ’ અને ‘કાય’ વિશેના તત્ત્વજ્ઞાનની ગાથા સ્વરૂપે, પણ સૂત્રાત્મક અને સમગ્રલક્ષી માહિતી આ ‘પંચાસ્તિકાય’ ગ્રંથમાં આપવામાં આવી છે.

આજના યુગમાં જે સામાજિક ચેતના, સહિષ્ણુતા અને સહઅસ્તિત્વની આવશ્યકતા છે, તેને માટે પ્રત્યેક ધર્મનું સમન્વયાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ અધ્યયન થાય એ જરૂરી છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ જૈનદર્શનના સૃષ્ટિના સ્વરૂપ વિશેના વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણનો સુષ્ટુ પરિચય આપે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્રનાં સંયોજક ડૉ. નિરંજના વોરાએ મૂળ ‘પંચાસ્તિકાય’ની પ્રાકૃત ગાથાઓ (તેના સંસ્કૃત રૂપાંતર સહિત) સાથે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ આપીને આ સંકલન તૈયાર કર્યું છે. તેમના આ સ્તુત્ય પ્રયાસને હું આવકારું છું. જૈનવિદ્યાના અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી બની રહેશે તેવી શ્રદ્ધા છે.

ગોવિંદભાઈ રાવલ
કુલનાયક

આવકાર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠે જૈન અભ્યાસ કેન્દ્રની યોજના કરીને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોના અધ્યયન તથા પ્રસારણ માટે એક ઉમદા મંચ પૂરો પાડ્યો છે.

આ કેન્દ્રના ઉપક્રમે જૈનવિદ્યા માટેનો એક અભ્યાસક્રમ ધારૂ તૈયાર થયો છે, ઘઈ રહ્યો છે, તે એક મહત્વપૂર્ણ બીના છે. આવા અભ્યાસક્રમ દ્વારા જૈન-અજૈન અનેક જિજ્ઞાસુઓને જૈન ધર્મના વિશ્વમંગલકર સિદ્ધાંતોનો પરિચય થશે અને એ રીતે તેમના તેમ જ તેઓ દ્વારા ઘાગાબધા જનોના જીવનમાં અહિંસા, અભય, અનેકાંત તથા અપરિગ્રહનાં અજવાળાં પથરાશે.

આ અભ્યાસક્રમ અંતર્ગત, જે મહત્વના ગ્રંથો દ્રવ્યસંગ્રહ તથા પંચાસ્તિકાય; જે ગ્રંથો દિગંબર આમ્નાયને અનુસરતા છે, શૌરસેની પ્રાકૃત ભાષામાં ગાથાબદ્ધ રચાયેલા છે અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું વિશદ તથા સુગમ પ્રતિપાદન આપે છે, તેનો સરળ-સુબોધ અનુવાદ, પૂર્વે થયેલા અનુવાદોને આધારે, કેન્દ્રના વર્તમાન નિયામક વિદુષીબહેન પ્રા. ડૉ. નિરંજનાબહેન વોરાગ્ને કર્યો છે, અને હવે તે ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રકાશિત ઘઈ રહ્યો છે, તે ઘાગા જ હર્ષની વાત ગાગાય. નિરંજનાબહેનના અનુવાદો હું અક્ષરશઃ જોઈ તપાસી ગયો છું, અને મને લાગ્યું છે કે ગ્રંથોના ગહન વિષયોને વિદ્યાર્થીઓ બરાબર તથા સ્પષ્ટ સમજી શકે તે રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં તેમણે ઘારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને આટલા સરળ રૂપમાં રજૂ કરવા બદલ તેઓને ઘાગા ઘાગા અભિનંદન ઘટે છે.

આશા રાખીએ કે આ બધા ગ્રંથોનો પૂરેપૂરો લાભ જિજ્ઞાસુ અભ્યાસાર્થીઓ લેશે અને તત્ત્વજ્ઞાન-પથના રસિક પથિક ઘવામાં તેઓ ગૌરવ અનુભવશે.

શ્રી ઘશોભદ્ર ઘુભંકર જ્ઞાનાશાળા
જૈન સોસાયટી, ઓધરા (પંચમહાલ)

શીલચન્દ્ર વિજય
૩૦ જૂન, ૧૯૯૭

પ્રસ્તાવના

શ્રી મહાવીરસ્વામી ઉપદેશિત જ્ઞાનની પરંપરા, તેમના નિર્વાણ પછી, લગભગ ૯૮૦ વર્ષ સુધી શ્રુતકેવલીઓ અને વિદ્વાન આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્તમાન રહી હતી. ઈ. સ. ૫૦૦ની આસપાસ વલભીવાચના દ્વારા આગમો રૂપે તેમના ઉપદેશવચનોનું અંતિમ સંકલન થયું. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી પાંચમા શ્રુતકેવલી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી અને તેમની પરંપરામાં થયેલા શ્રી ધરસેન આચાર્ય, શ્રી ગુણસેન આચાર્ય અને અન્ય વિદ્વાન આચાર્યોએ મહાવીરસ્વામીના જ્ઞાનોપદેશના પ્રવાહને વહેતો રાખ્યો હતો. તેમ છતાં, તેમાંથી કાળક્રમે આગમજ્ઞાનના કેટલાક ભાગનો લોપ થયો હતો.

ઈ. સ.ની પ્રથમ શતાબ્દીની આસપાસ જૈન ધર્મના મુખ્યત્વે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર — એમ બે સંપ્રદાયોનો આવિર્ભાવ થયો. તેમાંથી શ્વેતામ્બર પરંપરાએ ૪૫ આગમોને માન્ય રાખ્યાં હતાં, પણ દિગંબરોના મતાનુસાર આગમસાહિત્ય વિચિછન્ન થઈ ગયું હતું. જોકે, બંને સંપ્રદાયો ગણધરો દ્વારા અર્ધમાગધીમાં રચિત દ્વાદશાંગ આગમોને સ્વીકારે છે. બંને સંપ્રદાય ૧૨મા અંગ દષ્ટિવાદના પાંચ ભેદનો પણ સ્વીકાર કરે છે કે જેમાં ૧૪ પૂર્વોનો સમાવેશ થાય છે, પણ તે સિવાય આગમોની સંખ્યા અને હાસ વિશે દિગંબરોની કેટલીક માન્યતાઓમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે.

દિગંબર સંપ્રદાય અનુસાર આગમોના મુખ્ય બે ભેદ છે : અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ. અંગબાહ્યના ચૌદ ભેદ છે : સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદના, પ્રતિકમાણ, વૈનયિક, કૃતિકર્મ, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, કલ્પવ્યવહાર, કલ્પાકલ્પ, મહાકલ્પ, પુંડરીક, મહાપુંડરીક અને નિષિદ્ધિકા. અંગપ્રવિષ્ટના બાર પ્રકાર છે : આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકાધ્યયન, અંતઃકૃતદશા, અનુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દષ્ટિવાદ. દષ્ટિવાદના પાંચ અધિકાર આ પ્રમાણે છે : પરિકર્મ, સૂત્ર, પ્રથમાનુયોગ, પૂર્વગત અને ચૂલિકા. પરિકર્મના પણ પાંચ ભેદ છે : ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ અને વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ. સૂત્ર અધિકારમાં જીવ તથા ત્રૈરાશિકવાદ, નિયતિવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, શબ્દવાદ, પ્રધાનવાદ, દ્રવ્યવાદ અને પુરુષવાદનું વર્ણન છે. પ્રથમાનુયોગમાં પુરાણોનો ઉપદેશ છે. પૂર્વગત અધિકારમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યનું કથન છે. તેની સંખ્યા

૧૪ છે. ચૂલિકાના પાંચ પ્રકાર છે : જલગતા, સ્થલગતા, માયાગતા, રૂપગતા અને આકાશગતા.

દિગંબર પરંપરા અનુસાર દ્વાદશાંગ આગમનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો છે, કેવળ દષ્ટિવાદનો કેટલોક ભાગ પદ્મખંડાગમના રૂપે ઉપલબ્ધ છે. દિગંબર સંપ્રદાય અનુસાર અન્ય પ્રકારે આગમોને ચાર ભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તેને અનુયોગ કહેવામાં આવે છે :

૧. પ્રથમાનુયોગમાં રવિપાંગનું પદ્મપુરાણ, જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ અને આદિપુરાણ તથા જિનસેનના શિષ્ય ગુણભદ્રના ઉત્તરપુરાણનો સમાવેશ થાય છે.
૨. કરાણાનુયોગમાં સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને જ્યધવલાનો સમાવેશ થાય છે.
૩. દ્રવ્યાનુયોગમાં શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યની પ્રવચનસાર, પંચાસ્તિકાય વગેરે કૃતિઓ, ઉમાસ્વાતિનું તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તેની ટીકાઓ, સમન્તભદ્રની આત્મમીમાંસા અને તેમની ટીકાઓ છે.
૪. ચરણાનુયોગમાં વટ્ટકેરરચિત મૂલાચાર અને ત્રિવાણચાર તથા સમંતભદ્રના રત્નકરંડક શ્રાવકાચારનો સમાવેશ થાય છે.

દિગંબર સંપ્રદાયમાં મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમ ગણધર પછી આચાર્ય કુંદકુંદનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. તેમને પદ્મનંદિ, વક્ત્રીવ, એલાચાર્ય અને ગૃહપિચ્છના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ તેમનું સાચું નામ પદ્મનંદિ હોવાનું માનવામાં આવે છે. કોણકુણના નિવાસી હોવાને કારણે કુંદકુંદ નામથી ઓળખાતા હતા. તેમનો સમય ઈ. સ.ની પ્રથમ શતાબ્દીની આસપાસનો માનવામાં આવે છે.

કુંદકુંદાચાર્યે શૌરસેની પ્રાકૃતમાં જૈન તત્ત્વદર્શનને નિરૂપતા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમના ગ્રંથોને આગમતુલ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તેમના પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર અને સમયસાર ગ્રંથોને નાટકત્રય અથવા પ્રાભૃતત્રય તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે દ્રવ્યાર્થિક નયપ્રધાન આધ્યાત્મિક ગ્રંથો છે. અને જૈનદર્શનનું સારભૂત રહસ્ય તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં શુદ્ધ નિશ્ચયનય અનુસાર વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથો ઉપરાંત તેમણે નિયમસાર, રત્નસાર, અષ્ટપાહુડ અને દેશભક્તિની રચના પણ કરી છે. પ્રવચનસારમાં જિનપ્રવચનનો સારબોધ મળે છે. તે જ્ઞાનતત્ત્વ, જ્ઞેયતત્ત્વ અને ચરણાનુયોગના ત્રણ અધિકારોમાં વિભક્ત છે. નિયમસારમાં શુદ્ધ નય અનુસાર જીવ, અજીવ, શુદ્ધ ભાવ, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમાધિ, ભક્તિ, આવશ્યક, શુદ્ધોપયોગી વગેરેની સાથે મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ આલેખન છે.

સમયસારમાં શુદ્ધ નવ પ્રમાણે નવ તત્વોનું પ્રતિપાદન છે અને પંચાસ્તિકાયમાં કાળ સહિત પાંચ અસ્તિકાયો અને નવ પદાર્થ સહિત મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન છે.

આ પ્રકાંડ શાસ્ત્રગ્રંથોના પ્રણેતા શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે, તેનો ખ્યાલ તેમને માટે રચાયેલા આ શ્લોકને આધારે મેળવી શકાય છે :

મંગલં ભગવાન વીરો મંગલં ગૌતમો ગણી ।

મંગલં કુંદકુંદાર્યો જૈનધર્મોસ્તુ મંગલમ્ ॥

ષટ્પ્રાભૃતની શ્રી શ્રુતસાગરસૂરિકૃત ટીકાના અંતમાં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યની મહત્તા દર્શાવતાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે : ‘પદ્મનંદી, કુંદકુંદાચાર્ય, વક્ત્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય, ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય — એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલવાની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમાણે પૂર્વ વિદેહમાં જઈને સીમંધર ભગવાનને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમાણે ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કર્યો છે, એવા જે જિનચંદ્રસૂરિભટ્ટારકના પદ્મના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ. (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ)

અહીં તેમને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે, તેના દ્વારા તેમની બહુશ્રુત વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવે છે. તેમના વિશેના અન્ય કેટલાક ઉલ્લેખો પણ નોંધપાત્ર છે, જેમ કે :

વન્દ્યો વિભુર્ભુવિ ન કેરિહ કૌણ્ડકુંદઃ

કુંદ-પ્રભા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાથઃ ।

યશ્યારુ-ચારણ-કરામ્બુજ્યંચરીક —

શ્યકે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

અર્થ :

કુંદકુંદની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં — ચારણઋષિધારી મહામુનિઓનાં સુંદર હસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માએ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે પ્રભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંદ્ય નથી ?

જઈ પઉમાણંદિગાહો સીમંધરસામિદિવ્યાગાણેગ ।

ણ વિવોહઈ તો સમાગા કહં સુમગ્ગં પયાગંતિ ॥

અર્થ :

શ્રી સીમંધરસ્વામી (મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થકરદેવ) પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદીનાથે (શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

જૈનદર્શનના આવા પ્રકાંડ વિદ્વાને રચેલા પંચાસ્તિકાયસંગ્રહના ગ્રંથમાં જૈનદર્શનના સારભૂત સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ થયેલું છે. તેમાં કાળ સહિત પાંચ અસ્તિકાયો — એટલે કે ૫૨ દ્રવ્યો અને નવ તત્ત્વો સહિત મોક્ષમાર્ગનું વિશદ અને સૂત્રાત્મક રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ૧૭૩ (જ્યસેન અનુસાર ૧૮૧) ગાથાઓ છે, જે બે શ્રુતસ્કંધમાં વિભાજિત થયેલી છે.

૫૨દ્રવ્ય — પંચાસ્તિકાયવાર્ણન નામના પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં ૧૦૪ ગાથાઓ છે. પ્રથમ ગાથામાં સમય અર્થાત્ આગમને પ્રણામ કરીને શબ્દ, જ્ઞાન અને અર્થરૂપે — એમ ત્રણ પ્રકારે સમય શબ્દનો અર્થ આપીને ક્રમશઃ છ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. દ્રવ્યનું સ્વરૂપ, તેના પ્રકાર, સમભંગી, ગુણ અને પર્યાય, કાળ, દ્રવ્યનું સ્વરૂપ, જીવનું લક્ષણ, સિદ્ધોનું સ્વરૂપ, જીવ અને પુદ્ગલનો બંધ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળના સ્વરૂપ-લક્ષણનું પ્રતિપાદન તેનો મુખ્ય વિષય છે. જીવ દ્રવ્યમાં સદા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ વગેરે અનંત ગુણો છે. તેનાથી રહિત તે અજીવ દ્રવ્ય છે. જૈનામાં સદા વાર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત ગુણો છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યો ધર્મ અને અધર્મના વિશિષ્ટ ગુણો ગતિ અને સ્થિતિ હેતુત્વ સહિત છે. આકાશમાં અવગાહન શક્તિ છે અને કાળવર્ગના હેતુત્વનો ગુણ અસ્તિકાય છે. કાળદ્રવ્ય 'અસ્તિ' છે, પણ કાંપ-પ્રદેશયુક્ત નથી તેથી તેની ગાણના અસ્તિકાયમાં કરી નથી.

નવ પદાર્થ સહિત મોક્ષમાર્ગ — વિશેના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં પુણ્ય, પાપ, જીવ, અજીવ, આત્મવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષનું કથન છે. શુભ અને અશુભ — પુણ્ય અને પાપકર્મોથી બદ્ધ જીવ સંસારમાં કેવી રીતે આવાગમન કરે છે અને કેવી રીતે તેમાંથી મુક્તિ — મોક્ષ મેળવી શકે તેનું અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ રીતે આલોચન કરવામાં આવ્યું છે. સંસારમાં આવાગમન કરતા જીવનું સંક્ષેપમાં પાણ માર્મિક રીતે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે સહજભાવે નીચેની ગાથાઓમાં વર્ણન કર્યું છે :

જે ખલુ સંસારત્યો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિગામો ।

પરિગામાદો કમ્મં કમ્માદો હોદિ ગદિસુ ગદી ॥ ૧૨૮ ॥

ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઈદિયાણિ જ્યંતે ।

તેહિં દુ વિસયગ્ગહણં તત્તો રાગો વ દોસો વા ॥ ૧૨૯ ॥

જ્યદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્કવાલમ્બિ ।

ઈદિ ત્રિણવરેહિં ભણિદો આગ્ગાદિણિધણ્ણો સણિધણ્ણો વા ॥ ૧૩૦ ॥

જે જીવ ખરેખર સંસારસ્થિત (તે સંસારી હોવાને કારણે) તેનાથી પરિગામ થાય છે. પરિગામથી કર્મ અને કર્મથી ગતિઓમાં ગમન થાય છે. ગતિપ્રાપ્ત દેહ ધારણ કરે છે, દેહથી ઈન્દ્રિયો થાય છે, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને વિષયગ્રહણથી

રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે. એ પ્રમાણે જીવને સંસારચક્રમાં અનાદિ-અનંત અથવા અનાદિ-સાંત ભાવ થયા કરે છે એમ જિનવરોએ કહ્યું છે.

વિષયને સહજ, સરળ અને સૂત્રાત્મક રીતે રજૂ કરવાનું, તેમનામાં સ્વાભાવિક સામર્થ્ય હતું. સિદ્ધાંત-નિરૂપણમાં પણ તેમની શૈલી જ્ઞાનનો સહજ રીતે અવબોધ કરાવનારી અને વિશદ છે.

પંચાસ્તિકાય વિશે શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ તત્ત્વદીપિકા અથવા સમખ્યાખ્યા નામની ટીકા લખી છે. જ્યસેન આચાર્યએ તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે અને બ્રહ્મદેવે પણ તેના વિશે વિસ્તૃત ટીકા લખી છે.

શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહના મૂળ અને સંસ્કૃત પાઠ સાથેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ, મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને અનુલક્ષીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં અનેક ક્ષતિ રહી હોવાની સંભાવના છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહનું પ્રૂક્ષવાચન શ્રી શોભનાબહેન શાહે કર્યું છે, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું. ગ્રંથના મૂળ તથા સંસ્કૃત પાઠ માટે શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર) દ્વારા પ્રકાશિત, શ્રી હિંમતલાલ જોઠાલાલ શાહ - અનુવાદિત - શ્રી પંચાસ્તિકાય-સંગ્રહનો આધાર લીધો છે, તે માટે હું તેમના પ્રત્યે ઋણભાવ વ્યક્ત કરું છું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા આ ગ્રંથનું પ્રકાશનકાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો તથા પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિજીએ અનેક રીતે કાર્યોમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં આ ગ્રંથનો 'આવકાર' લખી આવ્યો છે તે માટે હૃદયપૂર્વક તેમનો આભાર માનું છું.

આંતરરાષ્ટ્રીય જૈનવિદ્યા અધ્યયન કેન્દ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

નિરંજના વોરા

અનુક્રમણિકા

આમુખ :	શ્રી રામલાલ પરીખ	૩
પુરોવચન :	શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલ	૪
આવકાર :	આચાર્ય શ્રી શીલચન્દ્ર વિજયસૂરિ	૬
પ્રસ્તાવના :	નિરંજના વોરા	૭

ક્રમ	વિષય	ગાથા	પૃષ્ઠ
પ્રથમ શ્લોકસ્કંધ			
૧.	૫૬દ્રવ્ય પંચાસ્તિકાય-વાર્ણન		
—	મંગલાચરણ અને વિષયની ભૂમિકા	૧થી ૨૬	૧
—	જીવદ્રવ્ય	૨૭થી ૭૩	૧૩
—	પુદ્ગલ	૭૪થી ૮૨	૩૩
—	ધર્મ અને અધર્મ	૮૩થી ૮૯	૩૮
—	આકાશ અને દ્રવ્યોનું મૂર્તપાણું	૯૦થી ૯૯	૪૧
—	કાળ	૧૦૦થી ૧૦૨	૪૪
—	ફળકથન	૧૦૩થી ૧૦૪	૪૫
	દ્વિતીય શ્લોકસ્કંધ		૪૭
૨.	નવ પદાર્થ અને મોક્ષમાર્ગનું વાર્ણન		
—	સ્તુતિ અને ભૂમિકા	૧૦૫થી ૧૦૮	૪૭
—	જીવ	૧૦૯થી ૧૨૩	૪૮
—	અજીવ	૧૨૪થી ૧૩૦	૫૪
—	પુણ્ય-પાપ	૧૩૧થી ૧૩૪	૫૬
—	આસ્ત્રવ	૧૩૫થી ૧૪૦	૫૮
—	સંવર	૧૪૧થી ૧૪૩	૫૯
—	નિર્જરા	૧૪૪થી ૧૪૬	૬૧
—	બંધ	૧૪૭થી ૧૪૯	૬૨
—	મોક્ષ	૧૫૦થી ૧૭૨	૬૩
—	સમાપન	૧૭૩	૭૧

શ્રી
પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ

પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ

૧. ષડ્દ્રવ્ય પંચાસ્તિકાય-વર્ણન
મંગલાચરણ અને વિષયબી ભૂમિકા

इंदसदवंदियाणं तिहुअणहिदमधुरविसदवक्काणं ।
अंतातीदगुणां णमो जिणाणं जिदभवाणं ॥ १ ॥
इन्द्रशतवन्दितेभ्यस्त्रिभुवनहितमधुरविशदवाक्येभ्यः ।
अन्तातीतगुणेभ्यो नमो जिनेभ्यो जितभवेभ्यः ॥ १ ॥

અનુવાદ :

સો ઈંદ્રો જીને વંદન કરે છે, જીમની વાણી ત્રણ લોકને હિતકર, મધુર અને વિશદ છે, અનંત ગુણથી યુક્ત છે અને ભવ ઉપર જીમણે જય મેળવ્યો છે, તે જિનોને નમસ્કાર હો. (૧)

સમજૂતી :

પ્રથમ ગાથામાં રચનાકારે પ્રણાલિકા અનુસાર શ્રી જિનેશ્વરદેવને વંદન કર્યા છે. અનંત ગુણોથી યુક્ત એવા તેમની વાણી ત્રણે લોકને માટે હિતકારી, મધુર અને વિશદ છે. સો સો ઈંદ્રો તેમને વંદન કરે છે, એમ વર્ણવીને કવિએ શ્રી જિનેશ્વરદેવનો મહિમા ગાયો છે.

समणमुहुग्गदमट्टं चदुग्गदिणिवारणं सणिब्बाणं ।
एसो पणमिय सिरसा समयमियं सुणह वोच्छामि ॥ २ ॥
अमणमुखोद्गतार्थं चतुर्गतिनिवारणं सनिर्वाणम् ।
एष प्रणम्य शिरसा समयमिमं शृणुत वक्ष्यामि ॥ २ ॥

અનુવાદ :

શ્રમાણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય, ચાર ગતિનું નિવારણ કરનાર અને નિર્વાણ સહિત એવા આ સમયને શિરસા પ્રણામ કરીને હું તેનું કથન કરું છું તે સાંભળો. (૨)

સમજૂતી :

અહીં કવિ સમય એટલે કે આગમને પ્રાણામ કરે છે. શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલી અર્થમય એવી આ આગમરૂપી વાણી ચાર ગતિ — નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવનું નિવારણ કરનાર અને નિર્વાણ અપાવનાર છે.

સમવાઓ પંચહં સમઉ ત્તિ જિણુત્તમેહિં પણ્ણત્તં ।

સો ચેવ હવદિ લોઓ તત્તો અમિઓ અલોઓ સ્વં ॥ ૨ ॥

સમવાદઃ સમવાયો વા પંચાનાં સમય ઇતિ જિનોત્તમૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ।

સ ચ એવ ભવતિ લોકસ્તતોઽમિતોઽલોકઃ સ્વમ્ ॥ ૩ ॥

અનુવાદ :

પાંચ અસ્તિકાયનું સમ્યક્કથન અથવા સમ્યક્ બોધ તે સમય છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે, તે જ લોક છે. તેનાથી આગળ અમાપ અ-લોક આકાશ-સ્વરૂપ છે. (૩)

સમજૂતી :

આ ગાથામાં સમય શબ્દની પરિભાષા આપી છે. પાંચ અસ્તિકાયો વિશેનું સમ્યક્ કથન કે બોધ સમય છે. શબ્દ, જ્ઞાન અને અર્થ — એમ ત્રણ પ્રકારે સમયનો અર્થ કહ્યો છે. સમ એટલે પૂર્વગ્રહ કે રાગદ્વેષથી રહિત — વિશુદ્ધ. અને વાદ એટલે વાર્ણ, પદ અને વાક્યના સમૂહવાળો પાઠ. પાંચ અસ્તિકાય વિશેનો આવો સમવાદ તે શબ્દસમય કે શબ્દાગમ છે. મિથ્યાદર્શનનો નાશ થતાં પંચાસ્તિકાય વિશેનું જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે તે જ્ઞાનસમય કે જ્ઞાનાગમ છે. કથનરૂપે વાર્ણવિલા પંચાસ્તિકાયનો પદાર્થરૂપ અથવા વસ્તુરૂપ સમૂહ કે જથ્થો તે અર્થસમય કે અર્થાગમ છે.

આ અર્થસમયના લોક અને અલોક એવા ભેદ છે. આ પંચાસ્તિકાયનો જેટલો સમૂહ છે, તેટલો લોક છે. તેનાથી આગળ અમાપ અનંત અલોક છે. જ્યાં જીવાદિપદાર્થો જોવામાં આવે છે, તે લોક છે. અલોક પણ અભાવ માત્ર નથી, પણ તે શુદ્ધ આકાશદ્રવ્ય છે.

જીવા પુગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા તહેવ આગાસં ।

અત્થિત્તમ્હિ ય ણિયદા અણ્ણમડયા અણુમહંતા ॥ ૪ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મૌ તથૈવ આકાશમ્ ।

અસ્તિત્વે ચ નિયતા અનન્યમયા અણુમહાન્તઃ ॥ ૪ ॥

અનુવાદ :

જીવો, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ, તેમ જ આકાશ અસ્તિત્વમાં નિયત, અનન્યમય અને બહુપ્રદેશી છે. (૪)

સમજૂતી :

પાંચ અસ્તિકાયોનાં નામ અને તેના કાયત્વ વિશેનું કથન છે. પાંચ અસ્તિકાયો તે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ. તેમનાં નામો અર્થાનુસારી છે. અસ્તિત્વમાં નિયત છે એટલે કે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાની નિશ્ચિત લક્ષણવાળાં છે, અનન્યમય છે. તેમને કાયત્વ છે, તેઓ અનેકપ્રદેશી છે. (કાળને અસ્તિત્વ છે પણ કાયત્વ નથી. તેથી તે દ્રવ્ય છે પણ અસ્તિકાય નહિ હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અહીં અસ્તિકાયોની જ વિવક્ષા છે).

जेसिं अत्थि सहाओ गुणेहिं सह पज्जएहिं विविहेहिं ।

ते होंति अत्थिकाया णिप्पणं जेहिं तरलुक्कं ॥ ५ ॥

येषामस्ति स्वभावः गुणैः सह पर्ययैर्विविधैः ।

ते भवन्त्यस्तिकायाः निष्पन्नं यैस्त्रैलोक्यम् ॥ ५ ॥

અનુવાદ :

જેમને વિવિધ ગુણો અને પ્રદેશો સાથે પોતાનું અસ્તિત્વ છે તે અસ્તિકાયો છે, કે જેમનાથી ત્રણ લોક ઉત્પન્ન થયા છે. (૫)

સમજૂતી :

ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મધ્યલોક — એ ત્રણે લોક પાંચ અસ્તિકાય દ્વારા નિષ્પન્ન થયા છે. આ પાંચ અસ્તિકાયોને પોતાના વિશેષ ગુણો અને પર્યાયો હોય છે. અસ્તિત્વનું સામાન્ય લક્ષણ વ્યય, ઉત્પાદ અને ધ્રુવ્ય આ પંચાસ્તિકાયોમાં પણ છે. આ અસ્તિકાયો અવયવી એટલે કે પ્રદેશવાળાં છે — એટલે કે કાયત્વવાળાં છે.

ते चेव अत्थिकाया तेकालियभावपरिणदा णिच्चा ।

गच्छंति दवियभावं परियट्टणलिंगसंजुत्ता ॥ ६ ॥

ते चैवास्तिकायाः त्रैकालिकभावपरिणता नित्याः ।

गच्छन्ति द्रव्यभावं परिवर्तनलिङ्गसंयुक्ताः ॥ ६ ॥

અનુવાદ :

તે અસ્તિકાયો ત્રણ કાળના ભાવરૂપે પરિણમે છે, નિત્ય છે, અને પરિવર્તનલિંગ સહિત, દ્રવ્યભાવને પામે છે. (૬)

સમજૂતી :

અહીં અસ્તિકાયને દ્રવ્ય તરીકે વાર્ણવ્યાં છે. તેઓ નિત્ય છે, અને ત્રિકાળ ભાવના પર્યાયસ્વરૂપે પરિણમતાં હોવાથી દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. કાળને કાયત્વ નહીં હોવાથી પંચાસ્તિકાયમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી, પણ કાળ દ્રવ્ય હોવાથી તેનો અહીં નિર્દેશ છે. કાળને 'પરિવર્તનલિંગ' કહ્યો છે. પુદ્ગલ વગેરેમાં દેખાતાં પરિવર્તનોનું એક નિમિત્ત કાળ છે, તેથી તેને પરિવર્તનલિંગ કહે છે.

અળ્લોળ્લં પવિસંતા દિંતા ઓગાસમળ્લમળ્લસ્સ ।

મેલંતા વિ ય ણિચ્ચં સગં સમાવં ણ વિજહંતિ ॥ ૭ ॥

અન્યોઽન્યં પ્રવિશન્તિ દદન્ત્યવકાશમયોઽન્યસ્ય ।

મિલન્યપિ ચ નિત્યં સ્વકં સ્વમાવં ન વિજહન્તિ ॥ ૭ ॥

અનુવાદ :

તેઓ એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે, અન્યોન્યને અવકાશ આપે છે, પરસ્પર મળે છે, તોપણ હંમેશા પોતાના સ્વ-ભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી. (૭)

સમજૂતી :

આ દ્રવ્યો પરસ્પર એકબીજામાં ભળી જતાં હોવા છતાં પોતાના સ્વ-ભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી. પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે.

સત્તા સવ્વપયત્થા સવિસ્સરૂવા અણંતપજ્જાયા ।

મંગુપ્પાદધુવત્તા સપ્પડિવક્કવા હવદિ એક્કા ॥ ૮ ॥

સત્તા સર્વપદાર્થો સવિશ્વરૂપા અનન્તપર્યાયા ।

મજ્જોત્પાદધ્ધૌવ્યાત્મિકા સપ્રતિપક્ષા ભવત્યેકા ॥ ૮ ॥

અનુવાદ :

સર્વ પદાર્થમાં સ્થિત સત્તા ઉત્પાદ, વ્યાય અને ધ્રૌવ્યાત્મક, સવિશ્વરૂપ, અનંત પર્યાયમય સપ્રતિપક્ષ અને એક છે. (૮)

સમજૂતી :

સત્તા અર્થાત્ સત્પાણું, હોવું તે. અર્થાત્ અસ્તિત્વ. તેનું સ્વરૂપ અહીં વાર્ણવ્યું છે. સત્તા એટલે કે અસ્તિત્વનાં ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવતા એ ત્રણ લક્ષણો છે. સર્વ પદાર્થોની જે સ્થિતિ છે, તે જ અસ્તિત્વ છે. સર્વ પદાર્થો સત છે તેથી સર્વ પદાર્થોમાં સત્તા છે. વિશ્વનાં સર્વ રૂપોનાં ત વિદ્યમાન છે — એટલે 'સવિશ્વરૂપ' છે. તે અનંત પર્યાયોવાળી છે. એક વસ્તુની સ્વરૂપસત્તા અન્ય વસ્તુની

સ્વરૂપસત્તાથી ભિન્ન હોવાને કારણે તેને અનેક માનવામાં આવે છે, પરંતુ સમગ્ર દષ્ટિએ સામાન્ય વિશેષાત્મક સત્તા મહાસત્તારૂપ હોવાથી એક છે.

દ્રવિયદિ ગચ્છદિ તાઈ તાઈ સવ્ભાવપજ્જયાઈ જં ।

દ્રવિયં તં ભણ્ણંતે અણ્ણભૂદં તુ સત્તાદો ॥ ૯ ॥

દ્રવતિ ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ સદ્ભાવપર્યાયાન્ યત્ ।

દ્રવ્યં તત્ ભણ્ણન્તિ અનન્યભૂતં તુ સત્તાતઃ ॥ ૯ ॥

અનુવાદ :

તે તે સદ્ભાવપર્યાયોને જે દ્રવે છે, પામે છે, તેને 'દ્રવ્ય' કહે છે કે જે સત્તાથી ભિન્ન નથી. (૮)

સમજૂતી :

અહીં સત્તા અને દ્રવ્ય અભિન્ન છે એમ જાણાવ્યું છે. ઉપરોક્ત ગાથામાં સત્તાનાં જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, તે જ લક્ષણો દ્રવ્યનાં પણ છે. સત્તા અને દ્રવ્યની અભિન્નતા જાણાવીને દ્રવ્યની પરિભાષા આપી છે : સદ્ભાવપર્યાયોને અર્થાત્ સ્વભાવવિશેષોને જે દ્રવે છે, પામે છે, સામાન્ય સ્વરૂપે વ્યાપે છે તે દ્રવ્ય છે.

દ્વં સલ્લક્ષણયં ઉપ્પાદવ્વયધુવત્તસંજુતં ।

ગુણપજ્જયાસયં વા જં તં ભણ્ણંતિ સવ્વણ્હૂ ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યં સલ્લક્ષણકં ઉત્પાદવ્વયધુવત્તસંયુક્તમ્ ।

ગુણપર્યાયાશ્રયં વા યત્તદ્ધણ્ણન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥ ૧૦ ॥

અનુવાદ :

જે 'સત્' લક્ષણવાળું છે, જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત છે અથવા જે ગુણપર્યાયોના આશ્રયરૂપ છે, તેને સર્વજ્ઞો દ્રવ્ય કહે છે. (૧૦)

સમજૂતી :

અહીં દ્રવ્યનાં વિશેષ રીતે ત્રણ લક્ષણ દર્શાવ્યાં છે : (૧) સત્ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે; (૨) તે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત છે અને (૩) ગુણપર્યાયો સહિત છે.

ઉપ્પત્તી વ વિનાસો દ્વસ્સ ય ણત્થિ અત્થિ સવ્ભાવો ।

વિગમુપ્પાદધુવત્તં કરેંતિ તસ્સેવ પજ્જાયા ॥ ૧૧ ॥

ઉત્પત્તિર્વા વિનાશો દ્રવ્યસ્ય ચ નાસ્ત્યસ્તિ સદ્ભાવઃ ।

વિગમોત્પાદધુવત્ત્વં કુર્વન્તિ તસ્યૈવ પર્યાયાઃ ॥ ૧૧ ॥

અનુવાદ :

દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ નથી, સત્ સ્વભાવવાળું છે. તેના પર્યાયો જ વ્યય, ઉત્પત્તિ અને ધ્રુવતા કરે છે. (૧૧)

સમજૂતી :

દ્રવ્યાર્થ પર્યાયાર્થની અપેક્ષાથી દ્રવ્યના બે ભાગ પાડ્યા છે. શુદ્ધ નયની દષ્ટિએ સહવર્તી ગુણો અને ક્રમવર્તી પર્યાયોના સદ્ભાવરૂપ અને ત્રણે કાળ ટકનારાં દ્રવ્યનો વિનાશ કે ઉત્પાદ શક્ય નથી, તે અનાદિ-અનંત છે. પણ તેના પર્યાયોમાં, સહવર્તી પર્યાયોમાં ધ્રોવ્યના ગુણ સાથે વિનાશ અને ઉત્પાદ પણ સંભવે છે, તેથી તે વિનાશ અને ઉત્પાદથી યુક્ત છે; તેથી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થિક દષ્ટિએ વિનાશરહિત, ઉત્પાદરહિત અને સત્ સ્વભાવવાળું છે અને તે જ પર્યાયાર્થિક કથનથી ઉત્પાદવાળું અને વિનાશવાળું છે.

પજ્જયવિજુદં દવ્વં દવ્વવિજુત્તા ય પજ્જયા ણાત્થિ ।

દોણહં અણણભૂદં ભાવં સમણા પરૂવિંતિ ॥ ૧૨ ॥

પર્યાયવિયુતં દ્રવ્યં દ્રવ્યવિયુક્તાશ્ર પર્યાયા ન સન્તિ ।

દ્વયોરનન્યભૂતં ભાવં શ્રમણાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥ ૧૨ ॥

અનુવાદ :

પર્યાયથી રહિત દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી રહિત પર્યાયો હોતાં નથી; શ્રમાણો બંનેના અપૃથકભાવને પ્રરૂપે છે. (૧૨)

સમજૂતી :

અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો અભેદ બતાવ્યો છે.

દવ્વેણ વિણા ણ ગુણા ગુણેહિં દવ્વં વિણા ણ સંભવદિ ।

અવ્વદિરિક્તો ભાવો દવ્વગુણાણં હવદિ તમ્હા ॥ ૧૩ ॥

દ્રવ્યેણ વિના ન ગુણા ગુણૈર્દ્રવ્યં વિના ન સમ્ભવતિ ।

અવ્યત્તિરિક્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાનાં ભવતિ તસ્માત્ ॥ ૧૩ ॥

અનુવાદ :

દ્રવ્ય વિના ગુણો હોતા નથી, ગુણો વિના દ્રવ્ય હોતું નથી; તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોનો અન્યોન્યભાવ છે. (૧૩)

સમજૂતી :

અહીં દ્રવ્ય અને ગુણોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે. જેમ પુદ્ગલ વિના સ્પર્શ — રસ — ગંધ — વર્ણ હોતાં નથી તેમ દ્રવ્ય વગેરે ગુણો હોતા નથી. જેમ સ્પર્શાદિથી

ભિન્ન પુદ્ગલ હોતું નથી તેમ ગુણો વિના દ્રવ્ય હોતું નથી. દ્રવ્ય અને ગુણોનો વસ્તુપાણે અભેદ છે.

સિય અત્થિ ણત્થિ ઝહયં અવ્વત્તવ્વં પુણો ય તત્તિદયં ।

દવ્વં યુ સત્તભંગં આદેસવસેણ સંભવદિ ॥ ૧૪ ॥

સ્યાદસ્તિ નાસ્ત્યુભયમવક્તવ્યં પુનશ્ચ તત્રિતયમ્ ।

દ્રવ્યં યલુ સપ્તભઙ્ગમાદેશવશેન સમ્ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

અનુવાદ :

આદેશ અનુસાર દ્રવ્ય ખરેખર સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ, સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ, સ્યાત્ અવક્તવ્ય અને વળી અવક્તવ્યતાયુક્ત ત્રાગ્ ભંગવાણું એમ સાત ભંગવાણું છે. (૧૪)

સમજૂતી :

દ્રવ્યના સંદર્ભમાં સપ્તભંગીનું નિરૂપણ છે : (૧) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ' છે, (૨) દ્રવ્ય સ્યાત્ 'નાસ્તિ' છે, (૩) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ અને નાસ્તિ' છે, (૪) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અવક્તવ્ય' છે, (૫) દ્રવ્ય સ્યાત્ અસ્તિ અને અવક્તવ્ય છે, (૬) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય' છે અને (૭) દ્રવ્ય 'સ્યાત્ અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય' છે.

દ્રવ્યને સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને સ્વભાવની દૃષ્ટિએ વાર્ણવવામાં આવે છે.

સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવને સ્વચતુષ્ટય કહેવામાં આવે છે. સ્વદ્રવ્ય એટલે નિજ ગુણપર્યાયોની આધારભૂત વસ્તુ પોતે; સ્વક્ષેત્ર એટલે વસ્તુનો નિજ વિસ્તાર અર્થાત્ સ્વપ્રદેશસમૂહ; સ્વકાળ એટલે વસ્તુનો પોતાનો વર્તમાન પર્યાય; સ્વભાવ એટલે નિજગુણ - સ્વશક્તિ.

(૧) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'છે'. (૨) દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'નથી'. (૩) દ્રવ્ય ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'છે અને નથી'. (૪) દ્રવ્ય યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'અવક્તવ્ય છે'. (૫) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'છે અને અવક્તવ્ય છે'. (૬) દ્રવ્ય પરચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'નથી અને અવક્તવ્ય છે'. (૭) દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની, પરચતુષ્ટયની અને યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી 'છે, નથી અને અવક્તવ્ય છે' — એ પ્રમાણે અહીં સપ્તભંગી કહેવામાં આવી.

भावस्स णत्थि णासो णत्थि अभावस्स चैव उप्पादो ।

गुणपज्जयेसु भावा उप्पादवए पकुव्वन्ति ॥ १५ ॥

भावस्य नास्ति नाशो नास्ति अभावस्य चैव उत्पादः ।

गुणपर्यायेषु भावा उत्पादव्ययान् प्रकुर्वन्ति ॥ १५ ॥

अनुવાદ :

ભાવનો નાશ નથી તેમ જ અભાવની ઉત્પત્તિ નથી; ભાવો ગુણપર્યાયોમાં ઉત્પાદ-વ્યય કરે છે. (૧૫)

સમજૂતી :

ભાવ, જે સત્પાણે પ્રવર્તે છે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનો દ્રવ્યસ્વરૂપે વિનાશ થતો નથી. એવી રીતે જે અ-ભાવ છે, તેની દ્રવ્યસ્વરૂપે ઉત્પત્તિ નથી. ભાવો એટલે કે સત્ દ્રવ્યો સત્ના વિનાશ અને અસત્ની ઉત્પત્તિ વગર જ ગુણપર્યાયોમાં વિનાશ અને ઉત્પત્તિ કરે છે — અર્થાત્ એક અવસ્થામાંથી નાશ પામીને પછીની નવીન અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલાંની અવસ્થાના ગુણપર્યાયો નાશ પામીને પરિણામી બીજી અવસ્થાના ગુણપર્યાયો રૂપે ઉદ્ભવે છે.

भावा जीवादीया जीवगुणा चेदणा य उवओगो ।

सुरणरणारयतिरिया जीवस्स य पज्जया बहुगा ॥ १६ ॥

भावा जीवाद्या जीवगुणाश्चेतना चोपयोगः ।

सुरनरनारकतिर्यञ्चो जीवस्य च पर्यायाः बहवः ॥ १६ ॥

अनुवाद :

જીવાદિ તે 'ભાવ' છે. જીવના ગુણો ચેતના અને ઉપયોગ છે, દેવ-મનુષ્ય-નારક અને તિર્યચરૂપે જીવના ઘણા પર્યાયો છે. (૧૬)

સમજૂતી :

જીવ વગેરે પદાર્થો 'ભાવ' છે. જીવના મુખ્ય ગુણ તે ચેતના અને ઉપયોગ છે. તેમાં શુદ્ધ ચેતના જ્ઞાનની અનુભૂતિ રૂપે છે અને અશુદ્ધ ચેતના કર્મની તેમ જ કર્મફળની અનુભૂતિસ્વરૂપ છે. ઉપયોગના પાણ બે વિભાગ છે : જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ.

જીવના અનેક પ્રકારો છે. તેમાં પરદ્રવ્યના સંબંધથી રચાતા હોવાથી અશુદ્ધ પર્યાયરૂપ ગણાય છે તેવા મુખ્ય દેવો-નારક-તિર્યચ અને મનુષ્યસ્વરૂપ વગેરે મુખ્ય પર્યાયો છે.

मणुसत्तणेण णट्ठो देही देवो हवेदि इदरो वा ।

उभयत्थ जीवभावो ण णस्सदि ण जायदे अण्णो ॥ १७ ॥

मनुष्यत्वेन नष्टो देही देवो भवतीतरो वा ।

उभयत्र जीवभावो न नश्यति न जायतेऽन्यः ॥ १७ ॥

अनुवाद :

मनुष्यपाशाथी नष्ट થયેલો દેહી દેવ અથવા અન્ય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે; તે બન્નેમાં જીવભાવ નષ્ટ થતો નથી અને અન્ય ઉત્પન્ન થતો નથી. (૧૭)

સમજૂતી :

મનુષ્યસ્વરૂપે જન્મેલો જીવ, મનુષ્ય-શરીરનો નાશ થતાં, પોતે નાશ પામતો નથી. તે દેવ કે અન્ય સ્વરૂપે ઉદ્ભવે છે. દેહનો નાશ થતાં દેહીનો નાશ થતો નથી. 'ભાવનો નાશ થતો નથી' એમ જે આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે તે મનુષ્યસ્વરૂપમાં રહેલો જીવ દેવ, નારક કે તિર્યચ સ્વરૂપે અન્ય પર્યાયથી ઉત્પન્ન થાય છે. દેહનો નાશ થતાં જીવનો ઉચ્છેદ ન થતાં પરિવર્તન, પરિણામ પામે છે.

સો ચેવ જાદિ મરણં જાદિ ણ ણટ્ઠો ણ ચેવ ઉપ્પણ્ણો ।

ઉપ્પણ્ણો ય વિણટ્ઠો દેવો મણુસુ ત્તિ પજ્જાઓ ॥ ૧૮ ॥

સ ચ એવ યાતિ મરણં યાતિ ન નષ્ટો ન ચૈવોત્પન્નઃ ।

ઉત્પન્નશ્ચ વિનષ્ટો દેવો મનુષ્ય ઇતિ પર્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

અનુવાદ :

તે જ જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે, છતાં તે ઉત્પન્ન થતો નથી અને નષ્ટ થતો નથી; દેવ, મનુષ્ય એવો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. (૧૮)

સમજૂતી :

દ્રવ્ય કેટલીક રીતે વ્યય અને ઉત્પાદવાળું હોવા છતાં તેને અવિનાશી અને અજન્મા કહ્યું છે. તેનો જે વિનાશ અને ઉત્પત્તિ દેખાય છે તે સ્વરૂપી દૃષ્ટિએ એક પ્રકારનું પરિવર્તન છે. પૂર્વે એક દેહમાં આશ્રય લઈને રહેલો જીવ, તે દેહ નાશ પામતાં અન્ય રૂપે પરિણમે છે. જે ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે તે દેવ - માનવ - વગેરે પર્યાયો કે સ્વરૂપો છે.

एवं सदो विणासो असदो जीवस्स णत्थि उप्पादो ।

तावदिओ जीवाणं देवो मणुसो त्ति गदिणामो ॥ १९ ॥

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य नास्त्युत्पादः ।

तावज्जीवानां देवो मनुष्य इति गतिनाम ॥ १९ ॥

अनुवाद :

એવી રીતે જીવને સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ નથી; જીવોને દેવ, મનુષ્ય એવું ગતિનામકર્મ તેટલા જ કાળનું હોય છે. (૧૯)

સમજૂતી :

આ પ્રમાણે જીવને સત્નો વ્યય અને અસત્નો ઉદ્ભવ નથી, પણ ગતિનામકર્મના ફળરૂપે ચોક્કસ સમયનું દેવ કે મનુષ્યરૂપનું આયુષ્ય હોય છે. કર્મ જોટલા કાળ સુધી ભોગવવાનું હોય છે, તેટલા કાળ સુધી દેવ કે મનુષ્ય પયયિ રહે છે. જીવના ધ્રુવતાના ગુણનો અહીં નિર્દેશ છે. કાર્યફળનો સમય પૂર્ણ થતાં તે અન્ય સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે છે, તેનો નાશ થતો નથી.

णाणावरणादीया भावा जीवेण सुदु अणुबद्धा ।

तेसिमभावं किच्चा अभूदपुब्बो हवदि सिद्धो ॥ २० ॥

જ્ઞાનાવરણાદ્યા ભાવા જીવેન સુષ્ટુ અનુબદ્ધાઃ ।

તેષામભાવં કૃત્વાઽભૂતપૂર્વો ભવતિ સિદ્ધઃ ॥ ૨૦ ॥

અનુવાદ :

જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવો જીવ સાથે સારી રીતે અનુબદ્ધ છે; તેમનો નાશ કરીને તે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ થાય છે. (૨૦)

સમજૂતી :

સામાન્ય રીતે જીવ દેવાદિરૂપે કોઈ એક સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થઈને કર્મફળને ભોગવ્યા પછી તે સ્વરૂપ નાશ પામતા અન્ય, સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જીવદ્રવ્ય તો તેનું તે જ રહે છે. માટે સંસારપથયિના હેતુરૂપ મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ કષાયોનો નાશ થાય તો તેનો સંસારપથયિ નાશ પામે છે. સંસાર અને સિદ્ધપથયિ બંને એક જ જીવદ્રવ્યની જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે.

एवं भावमभावं भावाभावं अभावभावं च ।

गुणपज्जयेहिं सहिदो संसरमाणो कुणदि जीवो ॥ २१ ॥

એવં ભાવમભાવં ભાવાભાવમભાવભાવં ચ ।

ગુણપર્ચયૈઃ સહિતઃ સંસરન્ કરોતિ જીવઃ ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદ :

એ રીતે સંસારમાં ગમનાગમન કરતો, ગુણપર્યાયોથી યુક્ત જીવ ભાવ, અભાવ, ભાવાભાવ અને અભાવભાવને કરે છે. (૨૧)

સમજૂતી :

આ ગુણપર્યાયથી યુક્ત જીવ સંસારમાં ગતિ કરે છે ત્યારે તે ઉદ્ભવ પામતો અને નાશ પામતો જાણાય છે અથવા સત્નો નાશ અને અસત્નો ઉદ્ભવ થતો અનુભવાય છે. પણ જીવદ્રવ્ય દ્રવ્યરૂપે નિત્ય જ છે. જ્યારે તે પર્યાયની ગૌણતા અને દ્રવ્યના પ્રાધાન્યથી વિવક્ષિત હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થતો નથી અને વિનાશ પામતો નથી. પરંતુ પર્યાયનું પ્રાધાન્ય અને દ્રવ્યની ગૌણતા હોય ત્યારે તે ઉત્પન્ન થતો અને વિનાશ પામતો જાણાય છે. અહીં અનેકાન્તવાદી દષ્ટિનો સમન્વય છે.

જીવા પુગલકાયા આયાસં અત્થિકાઙ્યા સેસા ।

અમયા અત્થિત્તમયા કારણભૂદા હિ લોગસ્સ ॥ ૨૨ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા આકાશમસ્તિકાયૌ શેષૌ ।

અમયા અસ્તિત્વમયાઃ કારણભૂતા હિ લોકસ્ય ॥ ૨૨ ॥

અનુવાદ :

જીવો, પુદ્ગલકાયો, આકાશ અને બાકીના બે અસ્તિકાયો અ-કૃતક છે, અસ્તિત્વમય છે અને ખરેખર લોકના કારણભૂત છે. (૨૨)

સમજૂતી :

અહીં દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. તે અકૃતક હોવાને કારણે અસ્તિત્વમય છે. છ પ્રકારનાં દ્રવ્યોમાંથી જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્મ અને અધર્મ અને અસ્તિત્વ હોવાની સાથે કાયત્વ પણ છે. તે પ્રદેશયુક્ત છે, જ્યારે કાળને પ્રદેશત્વ કે કાયત્વ નથી.

સન્ભાવસન્ભાવાણં જીવાણં તહ ય પોગ્ગલાણં ચ ।

પરિયટ્ટણસંભૂદો કાલો ણિયમેણ પણ્ણત્તો ॥ ૨૩ ॥

સન્દ્ધાવસ્વભાવાનાં જીવાનાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

પરિવર્તનસમ્ભૂતઃ કાલો નિયમેન પ્રજ્ઞપ્તઃ ॥ ૨૩ ॥

અનુવાદ :

સત્તાસ્વભાવવાળા જીવો અને પુદ્ગલોના પરિવર્તનથી સિદ્ધ થતો એવો કાળ નિયમથી ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. (૨૩)

સમજૂતી :

જીવો અને પુદ્ગલો ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રોવ્યના ગુણોને અનુસરતા પ્રવર્તમાન રહે છે. સત્ સ્વભાવવાળા જીવો અને પુદ્ગલોમાં જે પરિવર્તન જોવામાં આવે છે તેને નિશ્ચયપણે કાળ કહેવામાં આવે છે.

વવગદપણવંણરસો વવગદદોગંધઅટ્ટાસો ય ।

અગુરુલહુગો અમુત્તો વટ્ટુણલક્ષ્વો ય કાલો ત્તિ ॥ ૨૪ ॥

વ્યપગતપચ્ચવર્ણરસો વ્યપગતદ્વિગન્ધાષ્ટસ્પર્શશ્ચ ।

અગુરુલઘુકો અમૂર્તો વર્તનલક્ષણશ્ચ કાલ ઇતિ ॥ ૨૪ ॥

અનુવાદ :

કાળ પાંચ વાર્ગુ ને પાંચ રસ રહિત, બે ગંધ ને આઠ સ્પર્શ રહિત, અગુરુ - લઘુ, અમૂર્ત અને વર્તનાલક્ષણોથી યુક્ત છે. (૨૪)

સમજૂતી :

અહીં નિશ્ચયકાળનાં લક્ષણો વાર્ગુવ્યાં છે. 'દ્રવ્યસંગ્રહ'માં વાર્ગુવ્યા પ્રમાણે લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર એક એક કાળાણુ સ્થિતિ છે. આ કાળાણુ તે નિશ્ચયકાળ છે. અ-લોકાકાશમાં કાળદ્રવ્ય નથી.

આ કાળ પાંચ વાર્ગુ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને આઠ સ્પર્શથી રહિત છે. તે વાર્ગુદિથી રહિત હોવાને કારણે અમૂર્ત છે.

તે અગુરુલઘુત્વ સ્વભાવવાળો છે. કાળનું લક્ષણ વર્તનાહેતુત્વ છે એટલે કે સ્વયં ફરવાની ક્રિયા કરતા કુંભારના ચાકને નીચેની ખીલી સહકારરૂપ બને છે, તેવી રીતે સ્વયમેવ પરિણમતાં, પરિવર્તન પામતાં જીવ-પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો માટે બાહ્ય નિમિત્તરૂપ બને છે.

સમઓ ણિમિસો કટ્ટા કલા ય ણાલી તદો દિવારત્તી ।

માસોદુઅયણસંવચ્છરો ત્તિ કાલો પરાયત્તો ॥ ૨૫ ॥

સમયો નિમિષઃ કાષ્ઠા કલા ચ નાલી તતો દિવારાત્રઃ ।

માસર્ત્વયનસંવત્સરમિતિ કાલઃ પરાયત્તઃ ॥ ૨૫ ॥

અનુવાદ :

સમય, નિમિષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, રાત્રિદિવસ, માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ એવો જે કાળ, તે પંચાશ્રિત છે. (૨૫)

સમજૂતી :

સમયના જુદા જુદા વિભાગો જાણવાની અહીં વ્યવહારકાળનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. કલા, વિકલા, ઘડી, પળ, રાત્રિદિવસ, માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ વગેરે કાળવિભાગો વ્યવહારોપયોગી છે. તેમને વ્યવહારકાળ કહે છે. તે પરઆશ્રિત છે.

ળાત્થિ ચિરં વા સ્વિષ્ણં મત્તારહિદં તુ સા વિ સ્વલુ મત્તા ।

પોગ્ગલદ્વવેળ વિળા તમ્હા કાલો પડુચ્ચમવો ॥ ૨૬ ॥

નાસ્તિ ચિરં વા ક્ષિપ્રં માત્રારહિતં તુ સાપિ સ્વલુ માત્રા ।

પુદ્ગલદ્વવેળ વિના તસ્માત્કાલઃ પ્રતીત્યભવઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુવાદ :

‘ચિર’ અથવા ‘ક્ષિપ્ર’ એવું જ્ઞાન પરિમાણ વિના હોય નહિ અને તે પરિમાણ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના થતું નથી; તેથી કાળ આશ્રિતપાત્રે ઝિપજનારો છે. (૨૬)

સમજૂતી :

સમયના વિભાગો નિશ્ચયકાળના જ પર્યાયો છે. પાત્ર તે પરમાણુ વગેરે દ્વારા પ્રગટ થાય છે. વધારે સમય કે ઓછો સમય એવું જ્ઞાન પરિમાણ વગર શક્ય નથી, તેથી કાળની માત્રા જાણવી પડે. આ માત્રા કે પરિમાણ પુદ્ગલદ્રવ્ય પર આધારિત છે, એટલે કે કાળને બીજા પદાર્થો દ્વારા માપી શકાતાં વાવાથી તે પરઆશ્રિત કહેવામાં આવે છે. કાળનું પરિમાણ અન્ય પદાર્થો પર આધારિત છે તેથી તેને બીજાના આશ્રયે ઉત્પન્ન થનારો કહ્યો છે.

જીવદ્રવ્ય

જીવો ત્તિ હવદિ ચેદા ઉવઓગવિસેસિદો પહૂ કત્તા ।

ભોક્તા ય દેહમેક્તો ણ હિ મુક્તો કમ્મમંજુતાં ॥ ૨૭ ॥

જીવ ઇતિ ભવતિ ચેતયિતોપયોગવિશંષિતઃ પ્રભુઃ કર્તા ।

ભોક્તા ચ દેહમાત્રો ન હિ મૂર્તઃ કર્મસંયુક્તઃ ॥ ૨૭ ॥

અનુવાદ :

જીવ ચૈતન્યયુક્ત, ઉપયોગની વિશંષિતતાવાળો પ્રભુ, કર્તા, ભોક્તા, દેહપ્રમાણ, અમૂર્ત, કર્મસંયુક્ત છે. (૨૭)

સમજૂતી :

આ ગાથામાં જીવદ્રવ્યનાં વિશેષ લક્ષણો નિર્દેશ્યાં છે. આત્મા પ્રાણ ધારણ કરવાને કારણે જીવે છે, ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ચેતયિતા છે, જીવ ઉપયોગલક્ષણવાળો છે, આસ્ત્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ કરવામાં જીવ સ્વયં સમર્થ છે તેથી

પ્રભુ છે. તે સાથે કર્તા-ભોક્તા અને સ્વદેહપ્રમાણ છે. અરૂપી સ્વભાવવાળો હોવાને કારણે અમૂર્ત છે. પુદ્ગલપરિણામાત્મક કર્મો સાથે સંયુક્ત હોવાથી કર્મસંયુક્ત છે.

કમ્મમલવિષ્ણુમુક્કો ઉઙ્ઘુ લોગસ્સ અંતમધિગંતા ।

સો સવ્વણાણદરિસી લહદિ સુહમણિંદિયમણંતં ॥ ૨૮ ॥

કમમલવિષ્ણુમુક્ત ઝઘ્ઘ લોકસ્વાન્તમધિગમ્ય ।

સ સર્વજ્ઞાનદર્શી લભતે સુખમનિન્દ્રિયમનંતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અનુવાદ :

કર્મભળથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત અને સર્વજ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્ત આત્મા ઊર્ધ્વમાં, લોકાગ્રે સ્થિર થઈને અનંત અનિન્દ્રિય સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૮)

સમજૂતી :

જન્મપરંપરામાંથી મુક્ત થયેલી અવસ્થાવાળા આત્માનું અહીં વર્ણન છે. કર્મરજથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલો, સર્વ પ્રકારના કષાયોથી રહિત આત્મા, પોતાના ઊર્ધ્વગમનના સ્વભાવને લીધે ઊર્ધ્વ પ્રતિ ગતિ કરે છે. અ-લોકાકાશમાં ગતિહેતુનો અભાવ હોવાથી તે લોકાકાશના અંતભાગમાં બિરાજે છે. કેવળ દર્શન અને કેવળ જ્ઞાન પામીને અતીન્દ્રિય સુખને અનંતપાણે ભોગવે છે.

જાદો સયં સ ચેદા સવ્વણ્હૂ સવ્વલોગદરસી ય ।

પપ્પોદિ સુહમણંતં અવ્વાબાધં સગમમુત્તં ॥ ૨૯ ॥

જાતઃ સ્વયં સ ચેતયિતા સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।

પ્રાપ્નોતિ સુખમનંતમવ્યાબાધં સ્વકમમૂર્તમ્ ॥ ૨૯ ॥

અનુવાદ :

સ્વયંભૂ ચેતયિતા સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી, એવો તે સ્વકીય, અમૂર્ત અવ્યાબાધ અનંત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૯)

સમજૂતી :

અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન અને અનંત સુખ આત્માનો નિજ સ્વભાવ છે. પણ કર્મરજથી મલિન થતાં પોતાના સ્વભાવને વિસરી જાય છે. પણ પુનઃ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થતાં જીવ સિદ્ધ બને છે અને લોકાકાશના શિખરે સ્થિર થઈને અનંત, અવ્યાબાધ સુખનો અનુભવ કરે છે. કર્મકલેશનો સંપૂર્ણ વિનાશ થતાં આત્મા નિજ

સ્વભાવમાં જાગ્રત બને છે. સ્વયમેવ સર્વ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવનું જ્ઞાન મેળવે છે અને સર્વદર્શી બને છે. તેને અન્ય કોઈ આધારની જરૂર પડતી નથી.

पाणेहिं चदुहिं जीवदि जीविस्सदि जो हु जीविदो पुव्वं ।

सो जीवो पाणा पुण बलमिंदियमाउ उस्सासो ॥ ३० ॥

प्राणैश्चतुर्भिर्जीवति जीविष्यति यः खलु जीवितः पूर्वम् ।

स जीवः प्राणाः पुनर्बलमिन्द्रियमायुरुच्छ्वासः ॥ ३० ॥

अनुवाद :

જે ચાર પ્રાણોથી પૂર્વકાળમાં જીવતો હતો, અત્યારે જીવે છે અને ભવિષ્યમાં જીવશે, તે જીવ છે. બળ, ઈન્દ્રિયો, આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ તે પ્રાણ છે. (૩૦)

समञ्जती :

ચાર પ્રકારના પ્રાણોથી જીવ જીવન ધારણ કરે છે. આ ચાર પ્રાણ તે ઈન્દ્રિયો, બળ, આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ છે. તેના દ્વારા તે ભૂતકાળમાં જીવતો હતો, વર્તમાનમાં જીવે છે અને ભવિષ્યમાં જીવશે. જે પ્રાણમાં ચિત્સામાન્યરૂપ અન્વય હોય છે તે ભાવપ્રાણ છે અને પુદ્ગલ સામાન્ય હોય તે દ્રવ્યપ્રાણ છે.

अगुरुलहुगा अणंता तेहिं अणंतेहिं परिणदा सब्बे ।

देसेहिं असंखादा सिय लोगं सब्बमावण्णा ॥ ३१ ॥

अगुर लघुका अनंतास्तैरनंतैः परिणताः सर्वे ।

देशैरसंख्याताः स्याल्लोकं सर्वमापन्नाः ॥ ३१ ॥

केचित्तु अणावण्णा मिच्छादंसणकसायजोगजुदा ।

विजुदा य तेहिं बहुगा सिद्धा संसारिणो जीवा ॥ ३२ ॥

केचित्तु अनापन्ना मिथ्यादर्शनकषાયयोगयुताः ।

वियुताश्च तૈર્બહવઃ સિદ્ધાઃ સંસારિણો જીવાઃ ॥ ૩૨ ॥

अनुवाद :

અનંત એવા જે અગૂરૂલઘુ તે અનંત અગૂરૂલઘુરૂપે સર્વ જીવો પરિણત છે; તેઓ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા છે. કેટલાક કથંચિત્ આખા લોકને પ્રાપ્ત હોય છે અને કેટલાક અપ્રાપ્ત હોય છે. ધાણા જીવો મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગસહિત સંસારી છે અને ધાણા મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગરહિત સિદ્ધ છે. (૩૧, ૩૨)

સમજૂતી :

અહીં જીવના બે વિભાગ : (૧) અમુક્ત એવાં સંસારી તથા (૨) મુક્ત જીવનો નિર્દેશ કર્યો છે. જીવ અનંતકાળ અગુરુલઘુગુણ રૂપે પ્રવર્તે છે. જીવના સ્વક્ષેત્રના નાનામાં નાના અંશો પાડતા સ્વભાવથી જ હંમેશાં અસંખ્ય અંશો થાય છે, તેથી જીવ આવા અસંખ્ય અંશો જેવડો હોય છે, એમ કહ્યું છે.

જીવોના જે અવિભાગી પરમાણુ જેવડા માપવાળા સૂક્ષ્મ ભાગ છે તેને પ્રદેશ કહે છે — તે અસંખ્ય છે. તેમાંથી કેટલાક જીવો (કેવળ સમુદ્ઘાતને કારણે) આખા લોકમાં વ્યાપ્ત હોય છે અને કેટલાક આખા લોકમાં અવ્યાપ્ત હોય છે. તે જીવોમાં જે રાગદ્વેષાદિ કષાયો અને મિથ્યા દર્શનથી યુક્ત છે, તે સંસારી — અમુક્ત જીવો અને તેનાથી વિમુક્ત છે તે સિદ્ધ છે.

जह पउमरायरयणं खित्तं खीरे पभासयदि खीरं ।

तह देही देहत्थो सदेहमित्तं पभासयदि ॥ ३३ ॥

यथा पन्नरागरत्नं क्षिप्तं क्षीरे प्रभासयति क्षीरम् ।

तथा देही देहस्थः स्वदेहमात्रं प्रभासयति ॥ ३३ ॥

અનુવાદ :

જેમ પન્નરાગરત્ન દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું દૂધને પ્રકાશે છે, તેમ દેહી જીવ દેહમાં રહ્યો થકો સ્વદેહપ્રમાણ પ્રકાશે છે. (૩૩)

સમજૂતી :

જીવ શરીરના કર્મના પરિણામરૂપ દેહ ધારણ કરે છે ત્યારે તે દેહના સંકોચ-વિસ્તારના પ્રમાણમાં તેમાં વ્યાપી રહે છે. અહીં જીવના પ્રમાણમાપનો ઉલ્લેખ છે. અસંખ્યપ્રદેશી જીવદ્રવ્ય નાના કે મોટા દેહ અનુસાર, તેમાં સંકોચવિસ્તાર પામે છે. જેમ પન્નરાગમણિને જેટલા પ્રમાણમાં દૂધમાં નાખવામાં આવ્યો હોય, તેટલું દૂધ તેની પ્રભાથી પ્રકાશિત બને છે, તેમ સ્વદેહના પ્રમાણ અનુસાર દેહી પોતાના સહજ ગુણોને તેમાં વ્યાપ્ત કરે છે.

सव्वत्थ अत्थि जीवो ण य एक्को एक्ककाय एक्कट्ठो ।

अज्झवसाणविसिट्ठो चिट्ठदि मलिणो रजमलेहिं ॥ ३४ ॥

सर्वत्रास्ति जीवो न चैक एककाये ऐक्यस्थः ।

अध्यवसानविशिष्टश्चेष्टते मलिनो रजोमलैः ॥ ३४ ॥

અનુવાદ :

જીવ સર્વત્ર છે અને કોઈ એક શરીરમાં એકપાણે રહ્યો હોવા છતાં તેની સાથે તેનું એક્ય નથી; એક દેહમાંથી અન્ય દેહમાં ગમન થતું હોવાને કારણે કર્મરજથી મલિન બનીને ભ્રમણ કરે છે. (૩૪)

સમજૂતી :

જીવ કર્મફળ અનુસાર ક્રમવર્તી શરીર ધારણ કરે છે. જેમ એક શરીરમાં તે હોય છે, તેવી જ રીતે ક્રમથી અન્ય શરીરમાં પાણ હોય છે. જીવ દેહાંતર કરે છે, પાણ તેનું અસ્તિત્વ કાયમ હોય છે.

વળી કોઈ એક દેહમાં તે દૂધપાણીની માફક એકરૂપ બનીને રહ્યો હોવા છતાં ભિન્ન સ્વભાવને લીધે તેનાથી અલગ હોય છે, શરીરમાં રહેલો જીવ શરીરરૂપ જ લાગતો હોવા છતાં તે તેનાથી ભિન્ન છે. વિવિધ અધ્યવસાયોને કારણે ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મોથી મલિન હોવાને કારણે તે ભવાટવિમાં ભ્રમણ કરે છે. વિવિધ કર્મફળને ભોગવવા માટે તેને જુદા જુદા દેહ ધારણ કરવા પડે છે.

जेसिं जीवसहावो णत्थि अभावो य सव्वहा तस्स ।

ते होंति भिण्णदेहा सिद्धा वचिगोयरमदीदा ॥ ३५ ॥

येषां जीवस्वभावो नास्त्यभावश्च सर्वथा तस्य ।

ते भवन्ति भिन्नेदेहाः सिद्धा वाग्गोचरमतीताः ॥ ३५ ॥

અનુવાદ :

જેમને જીવસ્વભાવ નથી અને સર્વથા તેનો અભાવ પાણ નથી, તેઓ દેહથી જુદા થઈ ગયેલા વચનથી અગોચર એવા સિદ્ધો છે. (૩૫)

સમજૂતી :

અહીં સિદ્ધ જીવનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. સિદ્ધો દેહરહિત છે. તે દ્રવ્યપ્રાણને ધારણ કરનાર શરીરથી રહિત છે. તેથી પ્રાણને ધારણ કરવારૂપ જીવસ્વભાવ તેમનામાં હોતો નથી. તેમનામાં જીવસ્વભાવનો સંપૂર્ણ રીતે અભાવ પાણ નથી. કારણ કે ભાવપ્રાણના ધારણ સ્વરૂપ જીવસ્વભાવનો મુખ્યતથા સદ્ભાવ છે. કષાય અને યોગથી રહિત અને સર્વ કર્મોની નિર્જરા થઈ ગઈ હોવાને કારણે લોકાકાશના શિખરે સ્થિર હોવા છતાં અત્યંત દેહરહિત છે, અને વાણીથી અગોચર છે. તેમને વાણીથી વાર્ણવવા શક્ય નથી.

ण कुदोचि वि उप्पण्णो जम्हा कज्जं ण तेण सो सिद्धो ।

उप्पादेदि ण किंचि वि कारणमवि तेण ण स होदि ॥ ३६ ॥

न कुतश्चिदप्युत्पन्नो यस्मात् कार्ये न तेन सः सिद्धः ।

उत्पादयति न किञ्चिदपि कारणमपि तेन न स भवति ॥ ३६ ॥

अनुવાદ :

તે સિદ્ધ કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થતા નથી તેથી તે કાર્યરૂપ નથી, અને કાંઈ પણ ઉપજવતા નથી તેથી તે કારણરૂપ પણ નથી. (૩૬)

સમજૂતી :

સિદ્ધ કાર્યકારણતા ભાવથી પર છે. સંસારી જીવ ભાવકર્મોને કારણે આત્માનાં પરિણામોની પરંપરારૂપે સંસારમાં પ્રવર્તમાન રહે છે. અને દ્રવ્યકર્મોને પરિણામે દેહાંતરમાં — જુદા જુદા શરીરરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મરૂપ કારણ વડે તે દેવ — મનુષ્ય — તિર્યંચ કે નારકના કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારી જીવો માટે કર્મ કારણરૂપ છે અને ઉત્પત્તિ કાર્યરૂપ છે, પણ સિદ્ધ માટે આ કાર્યકારણપરંપરા નથી. કર્મનો સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય થતાં તે સ્વયં સિદ્ધરૂપે પ્રકાશે છે. સંસારી જીવ ભાવકર્મ અને દ્રવ્યકર્મના પરિણામરૂપ દેવ — મનુષ્ય — નારક કે તિર્યંચનાં રૂપો ઉત્પન્ન કરીને કર્મફળ ભોગવે છે પણ સિદ્ધ જીવ તેવાં કોઈ રૂપ ઉત્પન્ન કરતો નથી. તેઓ બંને પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય થતા, સ્વયં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે પણ ભાવદ્રવ્યકર્મના પરિણામરૂપ કોઈ કાર્યરૂપ શરીર ઉત્પન્ન કરતા નથી.

सस्सदमध उच्छेदं भव्वमभव्वं च सुण्णमिदरं च ।

विण्णाणमविण्णाणं ण वि जुज्जदि असदि सम्भावे ॥ ३७ ॥

शाश्वतमयोच्छेदो भव्यमभव्यं च शून्यमितरश्च ।

विज्ञानमविज्ञानं नापि युज्यते असति सद्भावे ॥ ३७ ॥

अनुवाद :

જો સદ્ભાવ ન હોય તો ધ્રુવ, નાશ, ભવ્ય, અભવ્ય, શૂન્ય, અશૂન્ય, વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન પણ હોય નહિ. (૩૭)

સમજૂતી :

અહીં મોક્ષમાં પણ જીવની હયાતી હોય છે, એ ભાવ રહ્યું કર્યો છે. મુક્તિ એટલે જીવનો અભાવ નહિ, મોક્ષ મળતાં જીવનું અસ્તિત્વ વિલીન થઈ જતું નથી. ‘મુક્તિ એટલે જીવનો અભાવ’ એમ હોય તો દ્રવ્યના જે વિવિધ ગુણો વાર્ણવ્યા છે, તે મિથ્યા બની જાય. દ્રવ્ય દ્રવ્યપણે શાશ્વત છે, તેના પર્યાયો નાશવંત છે. તેની ભવ્યતા અને અભવ્યતા, શૂન્યતા અને અશૂન્યતા, સાન્ત અને અનંત જ્ઞાન-અજ્ઞાન વગેરે ભાવ કે લક્ષણોની દૃષ્ટિએ મોક્ષમાં પણ જીવનો સદ્ભાવ હોય છે, એ હકીકત અહીં સ્વીકારી છે.

કમ્માણં ફલમેક્કો એક્કો કજ્જં તુ ણાણમથ એક્કો ।

ચેદયદિ જીવરાસી ચેદગભાવેણ તિવિહેણ ॥ ૩૮ ॥

કર્મણાં ફલમેકઃ એકઃ કાર્યં તુ જ્ઞાનમથૈકઃ ।

ચેતયતિ જીવરાશિશ્ચેતકભાવેન ત્રિવિધેન ॥ ૩૮ ॥

અનુવાદ :

ત્રિવિધ ચૈતન્યભાવ વડે એક જીવરાશિ કર્મોના ફળને એક કાર્યને અને એક જ્ઞાનને જાણે છે (અનુભવે છે). (૩૮)

સમજૂતી :

જીવ પોતાના કર્મફળની પ્રબળતાને આધારે ત્રિવિધ પ્રકારે તેને અનુભવે છે : (૧) અતિ મોહથી મલિન બની ગયેલા આત્માઓ સુખદુઃખરૂપ કર્મફળને જ મુખ્યત્વે ભોગવે છે. તેમનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય નષ્ટ થયું હોય છે. (૨) મોહ અને કર્મરજથી થોડા ઓછા પ્રમાણમાં મલિન બનેલા આત્માઓ કર્મચેતનારૂપ પરિણમે છે. સુખદુઃખરૂપ કર્મફળ ભોગવવાની સાથે ઈચ્છાપૂર્વક ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ કર્મ કરવા તે સમર્થ હોય છે. (૩) અન્ય આત્માઓ અર્થાત્ જ્ઞેમના સઘળા કષાયો ક્ષીણ થઈ ગયા છે અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો નાશ થયો છે, તેમનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને જ્ઞાનના અનંત સુખને અનુભવે છે.

સઞ્જે સ્વલુ કમ્મફલં સ્થાવરકાયા તસા હિ કજ્જજુદં ।

પાણિત્તમદિક્કંતા ણાણં વિંદંતિ તે જીવા ॥ ૩૯ ॥

સર્વે સ્વલુ કર્મફલં સ્થાવરકાયાસ્તસા હિ કાર્યયુતમ્ ।

પ્રાણિત્ત્વમતિક્રાંતાઃ જ્ઞાનં વિંદન્તિ તે જીવા ॥ ૩૯ ॥

અનુવાદ :

ખરેખર સર્વ સ્થાવરકાય કર્મફળને, ત્રસો ખરેખર કાર્યસહિત કર્મફળને અને પ્રાણિત્વને અતિક્રમી ગયેલા જીવો જ્ઞાનને ઉપલબ્ધ કરે છે. (૩૯)

સમજૂતી :

અહીં વિભિન્ન પ્રકારના જીવોની અનુભૂતિનું વર્ણન છે. પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવો અવ્યક્ત શુભ કે અશુભ કર્મફળને કારણે સુખદુઃખનો અનુભવ માત્ર કરે છે, કાર્યરૂપે તેનો પ્રતિભાવ આપતાં નથી. દ્વીદ્રિંચ વગેરે ત્રસ જીવો ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ કર્મો કરવાની સાથે કર્મફળને ભોગવે છે. પાણ કેવળજ્ઞાનીઓ, કે જ્ઞેઓ પ્રાણિત્વને અતિક્રમી ગયા છે, જન્મપરંપરામાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે, તેઓ કેવળ જ્ઞાનાનંદને જ ઉપલબ્ધ કરે છે.

उवओगो खलु दुविहो णाणेण य दंसणेण संजुत्तो ।

जीवस्स सच्चकालं अणण्णभूदं वियाणीहि ॥ ४० ॥

उपयोगः खलु द्विविधो ज्ञानेन च दर्शनेन संयुक्तः ।

जीवस्य सर्वकालमनन्यभूतं विजानीहि ॥ ४० ॥

अनुवाद :

ज्ञानથી અને દર્શનથી સંયુક્ત એવો ખરેખર બે પ્રકારનો ઉપયોગ સર્વ કાળ જીવથી અપૃથક્ છે. (૪૦)

સમજૂતી :

જીવમાં રહેલા ઉપયોગગુણનો અહીં નિર્દેશ છે. જીવ ઉપયોગગુણથી યુક્ત છે. ઉપયોગના બે પ્રકાર છે :

(૧) જ્ઞાનોપયોગ અને (૨) દર્શનોપયોગ. વસ્તુ કે પદાર્થને સામાન્યપાણે સમજવા તે દર્શન છે અને વિશેષપાણે તેનું બ્રહ્મણ કરવું તે જ્ઞાન છે. ઉપયોગ સદા જીવથી અભિન્ન છે. તે બંનેને અન્યોન્ય જુદાં કરી શકાતાં નથી.

આભિણિસુદોધિમણકેવલાણિ ણાણાણિ પંચમેયાણિ ।

કુમદિસુદવિભંગાણિ ય તિણ્ણિ વિ ણાણેહિં સંજુત્તે ॥ ૪૧ ॥

આભિનિવોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાણિ જ્ઞાનાણિ પચ્ચેભેદાણિ ।

કુમતિશ્રુતવિભક્કાણિ ચ ત્રીણ્યપિ જ્ઞાનૈઃ સંયુક્તાણિ ॥ ૪૧ ॥

અનુવાદ :

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળ એમ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે; વળી કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ એ ત્રણને પાણ જ્ઞાનો સાથે જોડવામાં આવેલાં છે. (૪૧)

સમજૂતી :

જ્ઞાનોપયોગના પ્રકારો અને સ્વરૂપનું વર્ણન છે. જ્ઞાનોપયોગના કુલ આઠ પ્રકાર છે : (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) કુમતિજ્ઞાન, (૪) કુશ્રુતજ્ઞાન, (૫) અવધિજ્ઞાન, (૬) મનઃપર્યાયજ્ઞાન, (૭) કેવળજ્ઞાન, (૮) વિભંગ જ્ઞાન. તેમાંથી પ્રથમ પાંચ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, પાછળના ત્રણ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સૂચવે છે.

દંસણમવિ ચક્કવુજુદં અચક્કવુજુદમવિ ય ઓહિણા સહિયં ।

અણિધણમણંતવિસયં કેવલિયં ચાવિ પણ્ણત્તં ॥ ૪૨ ॥

દર્શનમપિ ચક્ષુર્યુતમચક્ષુર્યુતમપિ ચાવધિના સહિતમ્ ।

અનિધનમણંતવિષયં કૈવલ્યં ચાપિ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

અનુવાદ :

દર્શનને પાણ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને અનંત જ્ઞેનો વિષય છે એવું અવિનાશી કેવળદર્શન (એમ ચાર ભેદવાળું) કહ્યું છે. (૪૨)

સમજૂતી :

દર્શનોપયોગના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે :

- (૧) ચક્ષુદર્શન : ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના અવલંબનથી મૂર્ત દ્રવ્યને સામાન્યપાણે જોઈ શકવું તે ચક્ષુદર્શન છે.
- (૨) અચક્ષુદર્શન : ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા મૂર્ત-અમૂર્ત દ્રવ્યને સામાન્યપાણે જોઈ શકવું તે અચક્ષુદર્શન છે.
- (૩) અવધિદર્શન :
- (૪) કેવળદર્શન :

ण वियप्पदि णाणादो णाणी णाणाणि होंति जोगाणि ।

तम्हा दु विस्सरूवं भणियं दवियत्ति णाणीहिं ॥ ४३ ॥

न विकल्प्यते ज्ञानात् ज्ञानी ज्ञानानि भवंत्यनेकानि ।

तस्मात्तु विश्वरूपं भणितं द्रव्यमिति ज्ञानिभिः ॥ ४३ ॥

અનુવાદ :

જ્ઞાનથી જ્ઞાનીને ભિન્ન માનવામાં આવતો નથી; તોપણ જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો છે, તેથી તો જ્ઞાનીઓએ દ્રવ્યને વિશ્વરૂપ કહ્યું છે. (૪૩)

સમજૂતી :

જ્ઞાની અને જ્ઞાન ભિન્ન નથી, કારણ બંનેના અસ્તિત્વનો આધાર એક જ છે, બંનેને એકદ્રવ્યપાણું છે, સમાન પ્રદેશો હોવાના કારણે એકક્ષેત્રપાણું છે અને એક જ સમયે અસ્તિત્વમાં હોવાથી એકકાળપાણું છે. ભાવની દૃષ્ટિએ પાણ તેમનામાં એકરૂપતા છે, તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને એક જ માનવામાં આવે છે પણ જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો છે. એક જ આત્મામાં જ્ઞાનના મતિ-શ્રુત વગેરે અનેક પ્રકારો સહવર્તી રૂપે રહે છે. આત્મા એક જ હોવા છતાં, તે અનેક પ્રકારના જ્ઞાનથી યુક્ત હોઈ શકે છે, કારણ જે દ્રવ્યમાંથી તેનું સર્જન થયું છે તે દ્રવ્ય અનેકરૂપ છે. દ્રવ્ય સહવર્તી અને ક્રમવર્તી એવા અનેક ગુણો અને પર્યોયોનો આધાર હોવાને લીધે અનંત રૂપવાળું છે. તે એક હોવા છતાં વિશ્વરૂપ (અનેકરૂપ) છે, તેથી જ એક આત્મા અનેક પ્રકારના જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે — એમ કહેવામાં વિરોધ નથી.

जदि हवदि दव्वमण्णं गुणदो य गुणा य दव्वदो अण्णे ।

दव्वानंतियमथवा दव्वाभावं पकुव्वन्ति ॥ ४४ ॥

यदि भवति द्रव्यमन्यद्रुणतश्च गुणाश्च द्रव्यतोऽन्ये ।

द्रव्यानंत्यमथवा द्रव्याभावं प्रकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

अनुवाद :

જે દ્રવ્ય ગુણથી અન્ય હોય અને ગુણ દ્રવ્યથી અન્ય હોય તો દ્રવ્યની અનંતતા અથવા દ્રવ્યનો અભાવ થાય. (૪૪)

સમજૂતી :

દ્રવ્ય અને ગુણ એકબીજાથી ભિન્ન નથી, એમ સ્પષ્ટપણે અહીં પ્રતિપાદન કરેલું છે. કારણ કે ગુણ હંમેશાં કોઈકને આધારે જ હોઈ શકે — અને જોને આધારે હોય તે દ્રવ્ય જ હોય. દ્રવ્ય વગર ગુણ સંભવી શકે નહીં. ગુણ એક દ્રવ્યને આધારે ન હોય તો તેને આધાર માટે બીજા દ્રવ્યની જરૂર રહે, બીજા દ્રવ્યને આશ્રયે ન હોતાં ત્રીજા દ્રવ્યનો આધાર લે છે. આમ, દ્રવ્યની પરંપરા સર્જાય છે, જે દ્રવ્યની અનંતતા સૂચવે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો દ્રવ્ય ગુણરહિત હોઈ શકે નહિ. દ્રવ્ય એટલે ગુણોનો સમુદાય. ગુણ અને તેનો સમુદાય અલગ અલગ હોઈ શકે નહિ. જે ગુણોને દ્રવ્યથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો દ્રવ્ય કેવી રીતે સંભવી શકે ? તે રીતે ગુણોને દ્રવ્યથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો દ્રવ્યનો અભાવ થાય.

अविभक्तमण्णत्तं दव्वगुणाणं विभक्तमण्णत्तं ।

णिच्छंति णिच्चयण्हू तव्विवरीदं हि वा तेसिं ॥ ४५ ॥

अविभक्तमनन्यत्वं द्रव्यगुणानां विभक्तमन्यत्वम् ।

नेच्छन्ति निश्चयज्ञास्तद्विपरीतं हि वा तेषाम् ॥ ४५ ॥

अनुवाद :

દ્રવ્ય અને ગુણ અવિભક્ત અને એકરૂપ છે; નિશ્ચયના જાણનારાઓ તેનાથી વિપરીત અથવા તેમને વિભક્ત કે ભિન્ન માનતા નથી. (૪૫)

સમજૂતી :

દ્રવ્ય અને ગુણોના પ્રદેશો અભિન્ન છે તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોને અભિન્ન પ્રદેશત્વ સ્વરૂપ અનન્યપણે છે.

ववदेसा संठाणा संखा विसया य होंति ते बहुगा ।

ते तेसिमण्णत्ते अण्णत्ते चावि विज्जंते ॥ ४६ ॥

व्यपदेशाः संस्थानानि संख्या विषयाश्च भवन्ति ते बहुकाः ।

ते तेषामनन्यत्वे अन्यत्वे चापि विद्यन्ते ॥ ४६ ॥

अनुवाद :

व्यपदेशी, संस्थानो, संख्याओ અને વિષયો ઘણાં હોય છે. પરંતુ તે દ્રવ્ય-ગુણોના પૃથક્ત્વમાં તેમ જ અપૃથક્ત્વમાં પણ હોઈ શકે છે. (૪૬)

સમજૂતી :

કથન, સંસ્થાન, સંખ્યા વગેરે દ્રવ્યગુણોમાં વસ્તુપાણે ભિન્ન નથી.

णाणं धणं च कुब्बदि धणिण जह णाणिणं च दुविधेहिं ।

भण्णंति तह पुधत्तं एयत्तं चावि तच्चण्हू ॥ ४७ ॥

ज्ञानं धनं च करोति धनिनं यथा ज्ञानिनं च द्विविधाभ्याम् ।

भण्णंति तथा पृथक्त्वमेकत्वं चापि तत्त्वज्ञाः ॥ ४७ ॥

अनुवाद :

જેવી રીતે ધન અને જ્ઞાન ‘ધની’ અને ‘જ્ઞાની’ કરે છે – એમ બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞો પૃથક્ત્વ તેમ જ એકત્વને વિશે કહે છે. (૪૭)

સમજૂતી :

દ્રવ્યનો વસ્તુપાણે કેવી રીતે ભેદ અને અભેદ હોય છે તે અહીં દર્શાવ્યું છે. ધન અને તેના દ્વારા ‘ધનવાન’ તરીકે ઓળખાતા પુરુષમાં ભિન્નતા છે. ભિન્ન અસ્તિત્વ, સંસ્થાન, સંખ્યા અને વિષયમાં રહેલું ધન ભિન્ન અસ્તિત્વ, સંસ્થાન, સંખ્યા અને વિષયવાળા પુરુષને ધની તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે ધન અને ધનીનો પૃથક્ત્વનો ભાવ દર્શાવે છે, પણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનીમાં તેવું પૃથક્ત્વ નથી.

તે બંને અભિન્ન અસ્તિત્વથી રચાયેલા, અભિન્ન સંખ્યા, અભિન્ન સંસ્થાન અને અભિન્ન વિષયવાળા છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાની પુરુષમાં એકત્વનો ભાવ છે. જ્યાં દ્રવ્યના ભેદથી કથન વગેરે હોય ત્યાં ભિન્નત્વ છે, જ્યાં દ્રવ્યનો અભેદ છે ત્યાં એકત્વ છે.

णाणी णाणं च सदा अत्यंतरिदा दु अण्णमण्णस्स ।

दोण्हं अच्चेदणत्तं पसजदि सम्मं जिणावमदं ॥ ४८ ॥

ज्ञानी ज्ञानं च सदार्थातरिते त्वन्योऽन्यस्य ।

द्वयोरचेतनत्वं प्रसजति सम्यग् जिनावमतम् ॥ ४८ ॥

અનુવાદ :

જો જ્ઞાની અને જ્ઞાન સદા પરસ્પર ભિન્ન પદાર્થરૂપે હોય તો બન્નેમાં અચેતનત્વ સંભવે કે જો સમ્યક્ પ્રકારે જિજ્ઞાસીને અમાન્ય છે. (૪૮)

સમજૂતી :

જ્ઞાની અને જ્ઞાનને ભિન્ન પદાર્થરૂપે માનવામાં આવે તો, જિજ્ઞાસુવરના કથન અનુસાર તે યોગ્ય નથી. દ્રવ્ય અને ગુણ જોમ પરસ્પર આશ્રિત છે, અભિન્ન છે તેમ જ્ઞાન અને જ્ઞાની પણ પરસ્પર આશ્રય ધારણ કરે છે.

આત્માને કર્તા માનવામાં આવે છે, અને જ્ઞાન તેનું સાધન છે. જ્ઞાનના સાધન દ્વારા આત્મા કાર્ય કરવામાં સમર્થ બને છે. પણ જ્ઞાન તેનાથી પૃથક હોય તો આત્મા સાધન રહિત બનતાં કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય ગુમાવી દે છે, તેથી તેનું ચેતન્યપાણું નષ્ટ થાય છે. તેવી રીતે જ્ઞાન કારણ છે — સાધન છે, પણ આત્માથી ભિન્ન હોય તો જ્ઞાન આત્માનું કાર્ય કરી શકે નહીં કારણ કે સાધન તરીકે તે નિશ્ચેષ્ટ બની રહે.

ण हि सो समवायादो अत्थंतरिदो दु णाणदो णाणी ।

अण्णाणीति च वयणं एगत्तप्पसाधगं होदि ॥ ४९ ॥

न हि सः समवायादार्यंतरितस्तु ज्ञानतो ज्ञानी ।

अज्ञानीति च वचनमेकत्वप्रसाधकं भवति ॥ ४९ ॥

અનુવાદ :

જ્ઞાનથી અલગ એવો તે સંયોગથી જ્ઞાની થાય છે એવું ખરેખર નથી. ‘અજ્ઞાની’ એવું વચન એકત્વને સિદ્ધ કરે છે. (૪૯)

સમજૂતી :

આત્મા અને જ્ઞાનનું એકત્વ જ અહીં સમજાવ્યું છે.

समवत्ती समवाओ अपुधब्भूदो य अजुदसिद्धो य ।

तम्हा दव्वगुणाणं अजुदा सिद्धि ति णिद्धिहा ॥ ५० ॥

समवर्तित्वं समवायः अपृथग्भूतत्वमयुतसिद्धत्वं च ।

तस्माद्रव्यगुणानां अयुता सिद्धिरिति निर्दिष्टा ॥ ५० ॥

અનુવાદ :

સમવર્તીપાણું તે સમવાય છે; તે જ, અપૃથકપાણું અને અયુતસિદ્ધપાણું છે, તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોનું સહજ એકત્વ નિર્દેશ્યું છે. (૫૦)

સમજૂતી :

દ્રવ્ય અને ગુણોની રચના એક જ અસ્તિત્વરૂપે થઈ હોવાથી અનાદિ-અનંતકાળથી તેઓની સહવૃત્તિ — સાથે રહેવાપાણું છે — તે જ સમવર્તીપાણું તે સમવાય છે. દ્રવ્ય અને ગુણોનો સંજ્ઞા - લક્ષણ - પ્રયોજન વગેરે દષ્ટિએ ભેદ હોવા છતાં વસ્તુપાણું અભેદ છે. દ્રવ્ય અને ગુણોનું આવું અપૃથક્ત્વ હોવાથી તેમની અયુત્સિદ્ધિ છે, તે કદી ભિન્ન હોતાં નથી.

વર્ણરસગંધફાસા પરમાણુપરૂવિદા વિસેસેહિ ।

દ્વાદો ય અણ્ણા અણ્ણત્તપગાસગા હોંતિ ॥ ૫૧ ॥

દંસણ્ણાણાણિ તહા જીવણિબદ્ધાણિ ણ્ણભૂદાણિ ।

વવદેસદો પુથત્તં કુવ્વંતિ હિ ણો સમાવાદો ॥ ૫૨ ॥

વર્ણરસગંધસ્પર્શાઃ પરમાણુપ્રરૂપિતા વિશેષૈઃ ।

દ્રવ્યાશ્ચ અન્યન્યાઃ અન્યત્વપ્રકાશકા ભવન્તિ ॥ ૫૧ ॥

દર્શનજ્ઞાને તથા જીવનિબદ્ધે અનન્યભૂતે ।

વ્યપદેશતઃ પૃથક્ત્વં કુરુતઃ હિ નો સ્વમાવાત્ ॥ ૫૨ ॥

અનુવાદ :

પરમાણુમાં જે વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યથી અભિન્ન હોવા છતાં વિશેષો વડે ભિન્નત્વ પ્રગટ કરે છે એવી રીતે જીવને વિષે સંબંધ એવાં દર્શન-જ્ઞાન અભિન્ન હોવા છતાં વ્યપદેશ દ્વારા પૃથક્પાણને કરે છે, સ્વભાવથી નહિ. (૫૧-૫૨)

સમજૂતી :

પરમાણુમાં રહેલાં વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ દ્રવ્ય સાથે એકત્વ ધરાવતા હોવા છતાં કથન-વર્ણનને કારણે તેનાથી ભિન્ન હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ સ્વભાવથી એકરૂપ છે, તેવી રીતે જીવની સાથે સંબંધ દર્શન-જ્ઞાન વ્યપદેશને કારણે ભિન્ન હોવાનું જાણાય છે, પણ સ્વભાવથી ભિન્ન નથી.

જીવા અણાઈણિહ્ણા સંતા ણંતા ય જીવમાવાદો ।

સમ્ભાવદો અણંતા પંચગ્ગુણેપ્પધાણા ય ॥ ૫૩ ॥

જીવા અનાદિનિધનાઃ સાંતા અનંતાશ્ચ જીવમાવાત્ ।

સદ્ધાવતોઽનંતાઃ પચ્ચાગ્ગુણપ્રધાનાઃ ચ ॥ ૫૩ ॥

અનુવાદ :

જીવો અનાદિ-અનંત છે, સાંત છે અને જીવભાવથી અનંત છે કારણ કે સદ્ભાવથી જીવો અનંત જ હોય છે. તેઓ પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળા છે. (૫૩)

સમજૂતી :

જીવો સહજપણે અનાદિ-અનંત છે. તેનું મુખ્ય લક્ષણ સહજ ચૈતન્ય છે. તેના પાંચ મહત્વના ગુણો છે : ઔદાયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક.

एवं सदो विणासो असदो जीवस्स होइ उप्पादो ।

इदि जिणवरेहिं भणिदं अण्णोण्णविरुद्धमविरुद्धं ॥ ५४ ॥

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य भवत्युत्पादः ।

इति जिनवरैर्भणितमन्योऽन्यविरुद्धमविरुद्धम् ॥ ५४ ॥

અનુવાદ :

એ રીતે જીવને સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ હોય છે એવું જિનવરોએ કહ્યું છે કે, જે અન્યોન્ય વિરુદ્ધ છતાં અવિરુદ્ધ છે. (૫૪)

સમજૂતી :

દ્રવ્યાર્થિક નય અનુસાર સત્નો નાશ નથી અને અસત્નો ઉત્પાદ નથી પણ પર્યાયાર્થિક નયના કથન પ્રમાણે સત્નો નાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ છે. આ પરસ્પર વિરોધી લાગતાં વચન ખરેખર વિરોધી નથી. નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય અનુસાર તેનું એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

णेरइयतिरियमणुआ देवा इदि णामसंजुदा पयडी ।

कुव्वंति सदो णासं असदो भावस्स उप्पादं ॥ ५५ ॥

नारकतिर्यङ्मनुष्या देवा इति नामसंयुताः प्रकृतयः ।

कुर्वन्ति सतो नाशमसतो भावस्योत्पादम् ॥ ५५ ॥

અનુવાદ :

નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એવાં નામવાળી પ્રકૃતિઓ સત્ ભાવનો નાશ અને અસત્ ભાવને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫૫)

સમજૂતી :

સત્નો નાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ કયા હેતુથી વર્ણવવામાં આવે છે, તે અહીં જણાવ્યું છે. જીવ, નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવયોનિમાં, કર્મફળની ગતિ અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે એક જ શરીરમાં અનંત કાળ સુધી રહેતો નથી,

દેહાંતરમાં (જુદા જુદા શરીરોમાં) કર્મયોગ અનુસાર પ્રવર્તે છે. અહીં વિદ્યમાન પર્યાય અર્થાત્ વર્તમાન શરીરના નાશમાં અને અવિદ્યમાન પર્યાય અર્થાત્ નવા દેહની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત બને છે. એ દૃષ્ટિએ સત્ ભાવનો નાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ કલ્પો છે.

उदयेण उवसमेण य खयेण दुहिं मिस्सिदेहिं परिणामे ।

जुत्ता ते जीवगुणा बहुसु य अत्थेसु विच्छिण्णा ॥ ५६ ॥

उदयेनोपशमेन च क्षयेण द्वाभ्यां मिश्रिताभ्यां परिणामेन ।

युक्तास्ते जीवगुणा बहुषु चार्थेषु विस्तीर्णाः ॥ ५६ ॥

અનુવાદ :

ઉદયથી, ઉપશમથી ક્ષયથી અને ક્ષમોપશમથી અને પરિણામથી યુક્ત એવા જીવગુણો છે; અને અનેક પ્રકારના અર્થ દ્વારા તેને વિસ્તારવામાં આવ્યા છે. (૫૬)

સમજૂતી :

જીવના પાંચ ભાવો કે ગુણો — ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને પરિણામનો ઉલ્લેખ છે. ક્ષય આપવામાં સમર્થ એવો કર્મનો ઉદ્ભવ તે ઉદય છે, તેનો અનુદ્ભવ (ઉદ્ભવ ન થયો તે) ઉપશમ છે. ઉદ્ભવ તેમ જ અનુદ્ભવ તે ક્ષયોપશમ છે. કર્મમાંથી આત્યંતિક નિવૃત્તિ થવી તે ક્ષય છે અને દ્રવ્ય પોતે અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે તેથી તે પરિણામસ્વરૂપ છે.

कम्मं वेदयमाणो जीवो भावं करेदि जारिसयं ।

सो तस्स तेण कत्ता हवदि त्ति य सासणे पठिदं ॥ ५७ ॥

कर्म वेदयमानो जीवो भावं करोति यादृशकम् ।

स तस्य तेन कर्ता भवतीति च शासने पठितम् ॥ ५७ ॥

અનુવાદ :

કર્મને વેદતો થકો જીવ જોવા ભાવને ભાવિત કરે છે, તે ભાવનો તે પ્રકારે તે કર્તા છે — એમ શાસનમાં કહેવાયું છે. (૫૭)

સમજૂતી :

જીવ વડે કર્મક્રમ ભોગવાય છે. આ દ્રવ્યકર્મને નિમિત્તે જીવ કર્તારૂપે જો કાર્યો કરે છે, તે કાર્યભાવનો તે કર્તા બને છે.

कम्मेण विणा उदयं जीवस्स ण विज्जदे उवसमं वा ।

खइयं खओवसमियं तम्हा भावं तु कम्मकदं ॥ ५८ ॥

कर्मणा विनोदयो जीवस्य न विद्यते उपशमो वा ।

क्षायिकः क्षायोपशमिकस्तस्माद्भावस्तु कर्मकृतः ॥ ५८ ॥

अनुवाद :

कर्म विना જીવને ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયિક અથવા ક્ષાયોપશમિક હોતા નથી, તેથી ભાવ કર્મકૃત છે. (૫૮)

સમજૂતી :

ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષાયોપશમ — એ ચતુર્વિધ જીવભાવો કર્મને કારણે છે. કર્મ ન હોતાં કર્મકૃતનો ઉદય, ઉપશમ વગેરે હોઈ શકે નહીં, તેથી તે કર્મકૃત છે.

भावो यदि कम्मकदो अत्ता कम्मस्स होदि किध कत्ता ।

ण कुणदि अत्ता किंचि वि मुत्ता अण्णं सगं भावं ॥ ५९ ॥

भावो यदि कर्मकृत आत्मा कर्मणो भवति कथं कर्ता ।

न करोत्यात्मा किंचिदपि मुक्त्वान्यत् स्वकं भावम् ॥ ५९ ॥

अनुवाद :

જે ભાવ કર્મકૃત હોય તો આત્મા કર્મનો કર્તા હોવો જોઈએ. તે કેવી રીતે ? કારણ કે આત્મા તો પોતાના સ્વ-ભાવને ત્યજીને બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી. (૫૯)

भावो कम्मणिमित्तो कम्मं पुण भावकारणं हवदि ।

ण दु तेसिं खलु कत्ता ण विणा भूदा दु कत्तारं ॥ ६० ॥

भावः कर्मनिमित्तः कर्म पुनर्भावकारणं भवति ।

न तु तेषां खलु कर्ता न विना भूतास्तु कर्तारम् ॥ ६० ॥

अनुवाद :

કર્મ જીવભાવનું નિમિત્ત છે. અને જીવભાવ કર્મનું નિમિત્ત છે, પરંતુ ખરેખર એકબીજાનાં કર્તા નથી; કર્તા વિના થાય છે એમ પણ નથી. (૬૦)

कुब्वं सगं सहावं अत्ता कत्ता सगस्स भावस्स ।

ण हि पोग्गलकम्माणं इदि जिणवयणं मुणेयव्वं ॥ ६१ ॥

कुर्वन् स्वकं स्वभावं आत्मा कर्ता स्वकस्य भावस्य ।

न हि पुद्गलकर्मणामिति जिनवचनं ज्ञातव्यम् ॥ ६१ ॥

અનુવાદ :

પોતાના સ્વભાવને કરતો આત્મા ખરેખર પોતાના ભાવનો કર્તા છે, પુદ્ગલ કર્મોનો નહિ; આ પ્રમાણે જિનવચન જાણવું. (૬૧)

કમ્મં પિ સગં કુવ્વદિ સેણ સહાવેણ સમ્મમ્પ્પાણં ।

જીવો વિ ય તારિસઓ કમ્મસહાવેણ ભાવેણ ॥ ૬૨ ॥

કર્માપિ સ્વકં કરોતિ સ્વેન સ્વભાવેન સમ્યગાત્માનમ્ ।

જીવોઽપિ ચ તાદૃશકઃ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન ॥ ૬૨ ॥

અનુવાદ :

કર્મ પાણ પોતાના સ્વભાવથી પોતાને કરે છે અને તેવો જીવ પાણ કર્મસ્વભાવ ભાવથી બરાબર પોતાને કરે છે. (૬૨)

કમ્મં કમ્મં કુવ્વદિ જદ્દિ સો અપ્પા કરેદિ અપ્પાણં ।

કિધ તસ્સ ફલં મુંજદિ અપ્પા કમ્મં ચ દેદિ ફલં ॥ ૬૩ ॥

કર્મ કર્મ કરોતિ યદિ સ આત્મા કરોત્યાત્માનમ્ ।

કથં તસ્ય ફલં મુદ્ધક્તે આત્મા કર્મં ચ દદાતિ ફલમ્ ॥ ૬૩ ॥

અનુવાદ :

જો કર્મ કર્મને કરે અને આત્મા આત્માને કરે તો કર્મ આત્માને ફળ કેમ આપે અને આત્મા તેનું ફળ કેમ ભોગવે ? (૬૩)

સમજૂતી :

આ ગાથાઓમાં (પૃથ્વી ૬૩) કર્મ, કર્તા, કર્મફળ અને કર્મફળને કોણ ભોગવે છે તે વિશેના મતમતાંતરો વ્યક્ત થયા છે. તેમાં અનેકવિધ ચર્ચાવિચારણાનો અવકાશ રહે છે.

ઓગાઢગાઢણિચિદો પોગ્ગલકાયેહિં સવ્વદો લોગો ।

સુહમેહિં બાદરેહિં ય ણંતાણંતેહિં વિવિધેહિં ॥ ૬૪ ॥

અવગાઢગાઢણિચિતઃ પુદ્ગલકાયૈઃ સર્વતો લોકઃ ।

સૂક્ષ્મૈર્બાદૈશ્ચાનંતાનંતૈર્વિવિધૈઃ ॥ ૬૪ ॥

અનુવાદ :

લોકવિવિધ પ્રકારના, અનંતાનંત સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર પુદ્ગલકાયોના વડે અવગાહનથી ગાઢ રીતે ભરેલો છે. (૬૪)

સમજૂતી :

સમગ્ર લોક સૂક્ષ્મ તેમ જ સ્થૂળ પુદ્ગલકાયો વડે વ્યાપ્ત છે, તેમનાથી સમગ્ર રીતે ભરાયેલો છે.

અત્તા કુણદિ સભાવં તત્થ ગદા પોગ્ગલા સભાવેહિં ।

ગચ્છંતિ કમ્મભાવં અણ્ણોણ્ણાગાહમ્મવગાઢા ॥ ૬૫ ॥

આત્મા કરોતિ સ્વભાવં તત્ર ગતાઃ પુદ્ગલાઃ સ્વભાવૈઃ ।

ગચ્છંતિ કર્મભાવમન્યોન્યાવગાહાવગાઢાઃ ॥ ૬૫ ॥

અનુવાદ :

આત્મા પોતાના ભાવને વ્યક્ત કરે છે; ત્યાં રહેલાં પુદ્ગલો પોતાના ભાવો વડે જીવને વિષે અન્યોન્ય-અવગાહરૂપે પ્રવેશીને કર્મભાવને પામે છે. (૬૫)

સમજૂતી :

આત્મા મોહરાગાદિ અવિશુદ્ધ ભાવોને પરિણમે છે ત્યારે જીવના પ્રદેશોમાં પરસ્પર અવગાહરૂપે પ્રવેશેલા પુદ્ગલસ્કંધો કર્મરૂપે પ્રવર્તે છે.

જહ પુગ્ગલદ્વ્વાણં બહુપ્પયારેહિં સ્વંધણિવ્વત્તી ।

અકદા પરેહિં દિટ્ઠા કમ્માણં વિયાણાહિ ॥ ૬૬ ॥

યથા પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં બહુપ્રકારૈઃ સ્કંધનિર્વૃત્તિઃ ।

અકૃતા પરૈર્દૃષ્ટા તથા કર્મણાં વિજાનીહિ ॥ ૬૬ ॥

અનુવાદ :

જેમ પુદ્ગલ દ્રવ્યોની વિવિધ પ્રકારની સ્કંધરચના અન્યથી કરાયા વગર થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ કર્મોની વિવિધતા પરથી અકૃત હોવાનું જાણો. (૬૬)

સમજૂતી :

વિવિધ પ્રકારના પુદ્ગલસ્કંધો અન્ય કર્તાની અપેક્ષા વિના સહજ રીતે જ ઉદ્ભવે છે તેમ જ્ઞાનાવરાણાદિ કર્મો પણ અન્ય કર્તાની અપેક્ષા વિના જ ઉદ્ભવે છે.

જીવા પુગ્ગલકાયા અણ્ણોણ્ણાગાઢગ્ગહણપડિબદ્ધા ।

કાલે વિજુજ્જમાણા સુહદુક્ખં દિંતિ ભુંજંતિ ॥ ૬૭ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ અન્યોન્યાવગાઢગ્ગહણપ્રતિબદ્ધાઃ ।

કાલે વિયુજ્યમાનાઃ સુખદુઃખં દદતિ ભુજ્જન્તિ ॥ ૬૭ ॥

અનુવાદ :

જીવો અને પુદ્ગલકાયો અન્યોન્ય-અવગાહને અને ગ્રહણ કરવાથી બદ્ધ છે; સમય થતાં છૂટા પડે છે અને સુખદુઃખ આપે છે અને ભોગવે છે. (૬૭)

સમજૂતી :

પુદ્ગલ અને જીવના અન્યોન્ય સંબંધની પ્રગાઢતા નિર્દેશી છે. જીવ અને પુદ્ગલ અન્યોન્ય એકબીજાથી બદ્ધ છે. અને સમય થતાં જીવ અને પુદ્ગલ છૂટા પડે છે, પણ વ્યવહારદષ્ટિએ પુદ્ગલકાય વડે થયેલાં કર્મોનું ફળ જીવ ભોગવે છે. જીવ મોહ રાગાદિ કષાયો વડે સ્નિગ્ધ હોવાને કારણે કર્મજ્ઞથી મલિન થાય છે. આ પૌદ્ગલિક કર્મોનું ફળ તે ભોગવે છે. નિશ્ચયનય અનુસાર આત્મા સુખદુઃખરૂપ પરિણામનો ભોક્તા છે.

तम्हा कम्मं कत्ता भावेण हि संजुदोध जीवस्स ।

भोक्ता हु हवदि जीवो चेदगभावेण कम्मफलं ॥ ६८ ॥

तस्मात्कर्म कर्तृ भावेन हि संयुतमथ जीवस्य ।

भोक्ता तु भवति जीवश्चेतकभावेन कर्मफलम् ॥ ६८ ॥

અનુવાદ :

તેથી જીવના ભાવથી સંયુક્ત એવું કર્મ કર્તા છે. ચૈતન્યભાવને કારણે કર્મફળનો ભોક્તા જીવ છે. (૬૮)

एवं कत्ता भोक्ता होज्जं अप्पा सगेहिं कम्मोहिं ।

हिंडदि पारमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥ ६९ ॥

एवं कर्ता भोक्ता भवन्नात्मा स्वकैः कर्मभिः ।

हिंडते पारमपारं संसारं मोहसंछन्नः ॥ ६९ ॥

અનુવાદ :

એ રીતે પોતાનાં કર્મોથી કર્તા-ભોક્તા થતો આત્મા મોહયુક્ત થઈને સાંત અથવા અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. (૬૯)

સમજૂતી :

અહીં કર્મના કર્તા અને ભોક્તા તરીકે જીવ વિશેનું કથન છે. શરીરરૂપે જન્મ ધારણ કર્યા પછી જીવ સ્વાભાવિક રીતે થતાં કર્મોનો કર્તા બને છે, અને કર્મફળનો ભોક્તા પણ બને છે. કર્મમાં કર્મફળને ભોગવતાં ભોગવતાં તે મોહ-રાગાદિ કષાયોનો સ્પર્શ પણ પામે છે. પરિણામે તે સાંત કે અનંત રીતે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. (૬૮, ૬૯)

ઉવસંતસ્વીળમોહો મગ્ગં જિળભાસિદેણ સમુવગદો ।
 ણાણાણુમગ્ગચારી ણિવ્વાણપુરં વજદિ ધીરો ॥ ૭૦ ॥
 ઉપશાંતક્ષીળમોહો માર્ગં જિનભા ષિતેન સમુપગતઃ ।
 જ્ઞાનાનુમાર્ગચારી નિર્વાણપુરં વ્રજતિ ધીરઃ ॥ ૭૦ ॥

અનુવાદ :

જે જિનના ઉપદેશેલા માર્ગને અનુસરીને ઉપશાંત અને ક્ષીણમોહ થઈને આગળ વધે છે તે ધીર પુરુષ નિર્વાણપુરને પામે છે. (૭૦)

સમજૂતી :

જે પુરુષ જિનેન્દ્રએ ઉપદેશેલા ધર્મનું અનુસરણ કરે છે, સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તે ધર્મમાર્ગે આગળ વધે છે, તેના મોહ-રાગાદિ કષાયો ક્ષીણ થાય છે. મોહાદિનો નાશ થવાથી કર્મફળની નિર્ભય થાય છે, જીવને ભોગવવા પડતાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે. નવાં કર્મોનો ઉદય થતો નથી. તેથી તે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય બને છે.

એકો ચેવ મહપ્પા સો દુવિયપ્પો તિલક્ખણો હોદિ ।
 ચ્ચદુચ્ચંકમણો મ્મણિદો પંચમ્મગુણપ્પધાણો ય ॥ ૭૧ ॥
 છક્કાપક્કમજુત્તો ઉવઉત્તો સત્તમજ્જાસમ્ભાવો ।
 અઠ્ઠાસઓ ણવઠ્ઠો જીવો દસંઠ્ઠાણગો મ્મણિદો ॥ ૭૨ ॥

એક એવ મહાત્મા સ દ્વિવિકલ્પસ્ત્રિલક્ષણો ભવતિ ।

ચતુશ્ચંક્રમણો મ્મણિતઃ પચ્ચાગ્રગુણપ્રધાનશ્ચ ॥ ૭૧ ॥

ષટ્કાપક્રમયુક્તઃ ઉપયુક્તઃ સપ્તમજ્જાસમ્ભાવઃ ।

અષ્ટાશ્રયો નવાર્થો જીવો દશસ્થાનગો મ્મણિતઃ ॥ ૭૨ ॥

અનુવાદ :

તે મહાત્મા એક જ છે, તે બે ભેદવાળો છે અને ત્રણ લક્ષણથી યુક્ત છે; તેને ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો તથા પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળો કહ્યો છે. છ અપક્રમથી યુક્ત, ઉપયોગ લક્ષણવાળો, સપ્તભંગી સદ્ભાવવાળો આઠના આશ્રયરૂપ, નવ-અર્થરૂપ દશસ્થાનગત કહેવામાં આવ્યો છે. (૭૧-૭૨)

સમજૂતી :

તે જીવને અહીં મહાત્મા કહ્યો છે અને વિવિધ રીતે એનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે :
 (૧) તે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વભાવરૂપ — ઉપયોગના લક્ષણવાળો હોવાથી એક જ છે.

(૨) જ્ઞાન અને દર્શન એવા ભેદને કારણે બે પ્રકારનો છે. (૩) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય અર્થાત્ ઉત્પાદ, ધ્રૌવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણ લક્ષણવાળો હોવાના જીવને ત્રણ લક્ષણવાળો ગણવામાં આવે છે અથવા કર્મફળચેતના, કાર્યચેતના અને જ્ઞાનચેતના એ ત્રણ પ્રકારે પણ ત્રણ લક્ષણવાળો કહેવાય છે. (૪) દેવ, મનુષ્ય, નારક અને તિર્થંચ — એ ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતો હોવાથી ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો છે. (૫) પારિણામિક, ઔદાયિક વગેરે પાંચ મુખ્ય ગુણોની પ્રધાનતા હોવાને કારણે પંચાગ્ર ગુણપ્રધાન છે. (૬) જીવ ચાર દિશામાં અને ઉપર તથા નીચે એમ છ દિશામાં ગમન કરતો હોવાથી છ અપક્રમસહિત છે. (૭) અસ્તિ, નાસ્તિ વગેરે સપ્તભંગથી યુક્ત હોવાને કારણે સપ્તભંગી છે. (૮) જ્ઞાનાવરણ વગેરે આઠ કર્મો અથવા સમ્યક્ત્વ વગેરે આઠ ગુણોના આશ્રયભૂત હોવાથી અષ્ટ-આશ્રય છે. (૯) નવ પદાર્થ કે તત્ત્વો — જીવ, અજીવ, પાપ, પુણ્ય આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મોક્ષરૂપે પ્રવર્તમાન હોવાથી નવ-અર્થરૂપ છે. (૧૦) પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, સાધારણ વનસ્પતિ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, દ્વીદ્રિય, ત્રીદ્રિય, ચતુરિદ્રિય અને પંચેન્દ્રિયરૂપ દશ સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત હોવાથી દશસ્થાનગત છે.

આમ, જીવનાં વિવિધ સ્વરૂપો કે પ્રકારભેદનું અહીં વર્ણન છે :

પયડિદ્વિદિઅણુભાગપ્પદેસબંધેહિં સવ્વદો મુક્કો ।

ઉહ્મં ગચ્છદિ સેસા વિદિસાવજ્જં ગદિં જંતિ ॥ ૭૩ ॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબંધેઃ સર્વતો મુક્તઃ ।

ઊર્ધ્વં ગચ્છતિ શેષા વિદિગ્વર્જાં ગતિં યાંતિ ॥ ૭૩ ॥

અનુવાદ :

પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધથી સર્વતઃ મુક્ત જીવ ઊર્ધ્વગમન કરે છે; બાકીના જીવો વિદિશાઓ છોડીને ગમન કરે છે. (૭૩)

સમજૂતી :

ચાર પ્રકારના અનુબંધથી યુક્ત જીવ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ બનતા, સહજ રીતે જ ઊર્ધ્વગમન કરે છે. સંસારી જીવો, જે કર્મરજથી મલિન છે, તેઓ જન્મ-જન્માંતરમાં ભ્રમણ કરે છે.

પુદ્ગલ

સ્વંધા ય સ્વંધદેસા સ્વંધપદેસા ય હોંતિ પરમાણૂ ।

ઈદિ તે ચદુચ્ચિય્પ્પા પુગ્ગલકાયા મુણેયવ્વા ॥ ૭૪ ॥

स्कंधाश्च स्कंधदेशाः स्कंधप्रदेशाश्च भवन्ति परमाणवः ।

इति ते चतुर्विकल्पाः पुद्गलकाया ज्ञातव्याः ॥ ७४ ॥

अनुવાह :

स्कंधો, स्कंधदेशો, स्कंधપ્રદેશો અને પરમાણુઓ — એમ તે પુદ્ગલકાયના ચાર પ્રકારો જાણવા. (૭૪)

સ્વંધં સયલસમત્થં તસ્સ દુ અદ્ધં ભણંતિ દેસો ત્તિ ।

અદ્ધદ્ધં ચ પદેસો પરમાણૂ ચેવ અવિભાગી ॥ ૭૫ ॥

સ્કંધઃ સકલસમસ્તસ્તસ્ય ત્વર્થં ભણન્તિ દેશ ઇતિ ।

અર્ધાર્ધં ચ પ્રદેશઃ પરમાણુશ્ચૈવાવિભાગી ॥ ૭૫ ॥

અનુવાહ :

સકળ-સમસ્ત તે સ્કંધ છે, તેના અર્ધને દેશ કહે છે, અર્ધનું અર્ધ તે પ્રદેશ છે અને અવિભાગી તે ખરેખર પરમાણુ છે. (૭૫)

સમજૂતી :

જીવદ્રવ્યનું વર્ણન સમાપ્ત કરીને હવે અજીવદ્રવ્યના ભેદોનું ક્રમશઃ વર્ણન શરૂ થાય છે. અહીં પુદ્ગલ દ્રવ્યના મુખ્ય ચાર ભેદ : સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ હોવાનું જાણાવ્યું છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાંથી સર્જિત કોઈ એક આખી વસ્તુ — એના અખંડ સ્વરૂપમાં સ્કંધ છે. તેના અર્ધ ભાગને દેશ કહે છે. દેશના અર્ધ ભાગને પ્રદેશ અને તેનો જે છેલ્લો વિભાગ કે જેના આગળ વિભાગ કે ખંડ થઈ શકે નહીં તેને પરમાણુ કહે છે. પ્રદેશનો છેવટનો અવિભાગી તે પરમાણુ છે. (૭૪, ૭૫)

બાદરસુહુમગદાણં સ્વંધાણં પુગલો ત્તિ વવહારો ।

તે હૌંતિ છપ્પયારા તેલોક્કં જેહિં ણિપ્પણ્ણં ॥ ૭૬ ॥

બાદરસૌક્ષ્મ્યગતાનાં સ્કંધાનાં પુદ્ગલઃ ઇતિ વ્યવહારઃ ।

તે ભવન્તિ ષટ્પ્રકારાસ્ત્ત્વૈલોક્યં યૈઃ નિષ્પન્નમ્ ॥ ૭૬ ॥

અનુવાહ :

બાદર ને સૂક્ષ્મપણે પરિણત સ્કંધો વ્યવહારથી 'પુદ્ગલ' તે છ પ્રકારના છે, જેમનાથી ત્રણ લોક નિષ્પન્ન થયા છે. (૭૬)

સમજૂતી :

સૃષ્ટિમાં નાના કે મોટા અથવા સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ સ્વરૂપે જાણાતા સ્કંધો વાસ્તવમાં

- પુદ્ગલ જ છે, અને તેનાથી જ ત્રણે લોકનું સર્જન થયું છે. તેના છ પ્રકાર છે :
- (૧) બાદર-બાદર : પથ્થર, લાકડું વગેરે રૂપ સ્કંધો કે જે છેદાવા પછી સ્વયં જોડાઈ શકતા નથી.
 - (૨) બાદર : દૂધ, ઘી, તેલ, જળ વગેરે સ્કંધો – જે છેદાવા છતાં સ્વયં જોડાઈ શકે છે.
 - (૩) બાદરસૂક્ષ્મ : છાંયો, તડકો, અંધકાર, ચાંદની વગેરે સ્થૂળ જાણાતા સ્કંધો કે જે છેદી, ભેદી કે ગ્રહી શકાતા નથી.
 - (૪) સૂક્ષ્મબાદર : સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને શબ્દ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અનુભવી શકાય છે. આ આંખ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત સ્કંધો છે. આંખથી ન જોઈ શકાવા છતાં સ્પર્શેન્દ્રિયથી સ્પર્શી શકાય છે, જીભથી આસ્વાદી શકાય છે, નાકથી સૂંઘી શકાય છે અને કાનથી સાંભળી શકાય છે.
 - (૫) સૂક્ષ્મ : કર્મવર્ગણા વગેરે સ્કંધો કે જે સૂક્ષ્મ છે અને ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાતા નથી.
 - (૬) સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ : કર્મવર્ગણાથી નીચેના સ્કંધો કે જે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે.

सर्व्वेसिं खंधाणं जो अंतो तं वियाण परमाणू ।

सो सस्सदो असदो एक्को अविभागी मुत्तिभवो ॥ ७७ ॥

सर्वेषां स्कंधानां योऽन्त्यस्तं विजानीहि परमाणुम् ।

स शाश्वतोऽशब्दः एकोऽविभागी मूर्तिभवः ॥ ७७ ॥

અનુવાદ :

સર્વ સ્કંધોના અંતિમ ભાગને પરમાણુ જાણો. તે અવિભાગી, એક, શાશ્વત, મૂર્તરૂપે ઉત્પન્ન થનારો અને અશબ્દ છે. (૭૭)

आदेशमेत्तमुत्तो धादुचदुक्कस्स कारणं जो दु ।

सो णेओ परमाणू परिणामगुणो सयमसदो ॥ ७८ ॥

आदेशमात्रमूर्त्तः धातुचतुष्कस्य कारणं यस्तु ।

स ज्ञेयः परमाणुः परिणामगुणः स्वयमशब्दः ॥ ७८ ॥

અનુવાદ :

જે આદેશમાત્રથી મૂર્ત છે, ચાર ધાતુઓનું કારણ છે, પરિણામગુણવાળો છે અને સ્વયં અશબ્દ છે, તેને પરમાણુ જાણવો. (૭૮)

સમજૂતી :

અહીં પરમાણુનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. સ્કંધનો અવિભાગી નાનામાં નાના અંશને સ્કંધરૂપી પર્યાયનો અંતિમ ભાગ — જ્વેનો આગળ ભેદ થઈ શકતો નથી તે પરમાણુ છે. તેનો પુનઃ વિભાગ થઈ શકતો નથી, માટે અવિભાગી છે. તે એક જ પ્રદેશવાળો હોવાથી એક છે. મૂર્ત દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી અવિનાશી હોઈને નિત્ય છે. મૂર્તરૂપે ઉત્પન્ન થનારો અને અશબ્દ છે. બધા પરમાણુઓ સમાન ગુણવાળા છે, ભિન્ન ભિન્ન જાતિના નથી. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુરૂપ ચાર ધાતુઓના કારણરૂપ છે. (૭૭, ૭૮)

સદ્દો સ્કંધષ્પભવો સ્કંધો પરમાણુસંગસંઘાદો ।

પુદ્ગેસુ તેસુ જાયદિ સદ્દો ઉષ્પાદિગો ણિયદો ॥ ૭૯ ॥

શબ્દ સ્કંધપ્રભવઃ સ્કંધઃ પરમાણુસજ્જસજ્જાતઃ ।

સ્પૃષ્ટેષુ તેષુ જાયતે શબ્દ ઉત્પાદિકૌ નિયતઃ ॥ ૭૯ ॥

અનુવાદ :

શબ્દ સ્કંધજન્ય છે. સ્કંધ પરમાણુદળનો સંઘાત છે, અને તે સ્કંધો સ્પર્શાતાં અથડાતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે; એ રીતે તે નિયતપણે ઉત્પાદ્ય છે. (૭૯)

સમજૂતી :

સ્કંધ પરમાણુઓના સમૂહથી બનેલો છે. અને આ સ્કંધોના અથડાવાથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે શબ્દ સ્કંધજન્ય છે. શબ્દના અનેક પ્રકાર છે પરંતુ સર્વ શબ્દનું ઉત્પન્ન થવાનું કારણ લોકમાં સર્વત્ર ભરેલી શબ્દયોગ્ય વર્ગાણાઓ છે. તે વર્ગાણાઓ સ્વયમેવ શબ્દરૂપે પરિણમે છે. જીભ, ઢોલ, મેઘ વગેરે માત્ર નિમિત્તરૂપ છે.

ણિચ્ચો ણાણવકાસો ણ સાવકાસો પદેસદો ભેદા ।

સ્કંધાણં પિ ય કત્તા પવિહત્તા કાલસંસ્વાણં ॥ ૮૦ ॥

નિત્યો નાનવકાશો ન સાવકાશઃ પ્રદેશતો ભેત્તા ।

સ્કંધાનામપિ ચ કર્તા પ્રવિભક્તા કાલસંસ્વાયાઃ ॥ ૮૦ ॥

અનુવાદ :

પરમાણુ પ્રદેશ દ્વારા નિત્ય છે, તે અનવકાશ નથી, સાવકાશ નથી, સ્કંધોનો નાશ કરનાર તેમ જ રચના કરનાર છે તથા કાળ અને સંખ્યાનો વિભાગ કરનાર છે. (૮૦)

एयरसवण्णगंधं दोफासं सहकारणमसहं ।

खंधंतरिदं द्रव्यं परमाणुं तं वियाणाहि ॥ ८१ ॥

एकरसवर्णगंधं द्विस्पर्शं शब्दकारणमशब्दम् ।

स्कंधांतरितं द्रव्यं परमाणुं तं विजानीहि ॥ ८१ ॥

अनुवाद :

ते परमाणु एक रसवाणो, एक वार्णवाणो, एक गंधवाणो तथा बे स्पर्शवाणो छे, शब्दनुं कारण छे, अशब्द छे अने स्पर्धनी अंदर डोय तोपाणु द्रव्य छे अेम जाणो. (८१)

समजूती :

परमाणुना स्वरूपनुं विशेष वार्ण कर्तुं छे. ते द्रव्य पुद्गलस्वरूप डोवाथी अविनाशी अर्थात् शाश्वत छे. परमाणु एकप्रदेशी डोवाथी तेनाथी अम्बिन्न अस्तित्ववाणा स्पर्श वगेरे गुणोने अवकाश आपतो डोवाथी अवकाशरहित नथी तथा तेनामां अन्य प्रदेशोनी अभाव डोवाथी पोते न पोतानो आदि, मध्य अने अंत छे, तेथी सावकाश नथी.

ते स्पर्धोनुं सर्जन करे छे अने तेनी भेद पाणु करे छे. तथा संध्या अने काणनी विभाग करनार छे. काणना मापनी अेकम समय छे. समयनी व्याख्यामां परमाणुनी आधार लेवाय छे. काणनी न्जेम द्रव्य, क्षेत्र अने भावना परिमाणुने जाणुवा माटे परमाणु मलत्वनी मापदंड छे.

आ परमाणुमां रस-वार्ण-गंध अने स्पर्शना गुण छे, पाणु कोई अेक समये ते अेक प्रकारना रस-वार्ण के गंधसहित डोय छे. पांय रसपर्यायोमांथी अेक वખते कोई अेक न रसपर्याय — सहित डोय छे. न्जेम के अथाणुं गण्युं, तीणुं के भाटुं. तेवी रीते सुगंध अने दुर्गंध अेम बे गंधपर्यायोमांथी अेक समये अेक न गंधपर्यायसहित डोय छे.

स्पर्शपर्यायनां यार जेडकां छे : शीत-स्निग्ध, शीत-रुक्ष, उष्ण-स्निग्ध अने उष्ण-रुक्ष परमाणु कोई अेक वખते स्पर्शना अेक जेडका सहित अेटले के बे प्रकारना स्पर्श सहित प्रवर्ते छे. आ परमाणु शब्दस्पर्धरूपे परिणामवा समर्थ छे, तेथी शब्दनुं कारण छे. पाणु ते पोते अेक प्रदेशी डोवाथी अशब्द छे. ते स्पर्धरूपे, स्पर्धनी अंदर डोय तोपाणु परिपूर्ण स्वतंत्र द्रव्य छे. (८०-८१)

उबभोज्जमिंदिएहिं य इंदियकाया मणो य कम्माणि ।

जं हवदि मुत्तमण्णं तं सव्वं पुगलं जाणे ॥ ८२ ॥

उपभोग्यमिन्द्रियैश्चेन्द्रियकाया मनश्च कर्माणि ।

यद्भवति मूर्तमन्यत् तत्सर्वं पुद्गलं जानीयात् ॥ ८२ ॥

अनुवाद :

ઈંદ્રિયો વડે ઉપભોગ્ય વિષયો, ઈંદ્રિયો, શરીરો, મન, કર્મો અને અન્ય જે કાંઈ મૂર્ત હોય તે સર્વને પુદ્ગલ જાણો. (૮૨)

સમજૂતી :

જે કાંઈ મૂર્ત છે, તે સર્વ પુદ્ગલ છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વાર્ણ ને શબ્દરૂપ એ પાંચ ઈંદ્રિયવિષયો, કાયા, જીભ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ ને ક્ષોત્રરૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયો, ઔદારિક, વૈક્રિક, આહારક, તેજસ અને કાર્માણરૂપ પાંચ પ્રકારનાં શરીર કે કાય, દ્રવ્યમન, દ્રવ્યકર્મો, વિવિધ વર્ગાણાઓ તથા પરમાણુ - જે કાંઈ મૂર્ત છે, તે સર્વ પુદ્ગલ છે.

ધર્મ અભે અધર્મ

ધમ્મત્થિકાયમરસં અવણ્ણગંધં અસહમપ્પાસં ।

લોગાગાઢં પુદ્ગલં પિહુલમસંસ્વાવિયપદેસં ॥ ૮૩ ॥

ધર્માસ્તિકાયોડરસોડવર્ણગંધોડશબ્દોડસ્પર્શઃ ।

લોકાવગાઢઃ સ્પૃષ્ટઃ પૃથુલોડસંસ્વાતાપ્રદેશઃ ॥ ૮૩ ॥

અનુવાદ :

ધર્માસ્તિકાયા અસ્પર્શ્ય, રસરહિત, ગંધરહિત અવાર્ણ અને અશબ્દ છે; લોકવ્યાપક છે; અખંડ, વિશાળ અને અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. (૮૩)

અગુરુગલઘુગેહિં સયા તેહિં અણંતેહિં પરિણદં ણિચ્ચં ।

ગદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં સયમકજ્જં ॥ ૮૪ ॥

અગુરુકલઘુકૈઃ સદા તૈઃ અનંતૈઃ પરિણતઃ નિત્યઃ ।

ગતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતઃ સ્વયમકાર્યઃ ॥ ૮૪ ॥

અનુવાદ :

તે અનંત એવા જે અગુરુલઘુ ગુણોરૂપે સદા પરિણમે છે, નિત્ય છે, ગતિક્રિયાયુક્તને કારણભૂત છે અને પોતે કૃત (સ્વયંસિદ્ધ) છે. (૮૪)

ઉદયં જહ મચ્છાણં ગમણાણુગ્ગહકરં હવદિ લોણ ।

તહ જીવપુગ્ગલાણં ધમ્મં દવ્વં વિયાણાહિ ॥ ૮૫ ॥

ઉદકં યથા મત્ત્યાનાં ગમનાનુગ્રહકરં ભવતિ લોકે ।

તથા જીવપુદ્ગલાનાં ધર્મદ્રવ્યં વિજાનીહિ ॥ ૮૫ ॥

અનુવાદ :

જેમ જગતમાં પાણી માછલાંઓને ગતિ કરવામાં સહાયરૂપ બને છે તેમ ધર્મદ્રવ્ય (જીવ-પુદ્ગલોને ગતિ કરવામાં સહાય કરે છે) એમ જાણો. (૮૫)

સમજૂતી :

અહીં ધર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. તે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વાગુરહિત હોવાથી અમૂર્ત છે. તે સમસ્ત લોકાકાશમાં વ્યાપીને રહેલો, શબ્દરહિત, અખંડ અને સ્વભાવથી જ સર્વતઃ વિસ્તૃત હોવાથી વિશાળ છે. નિશ્ચયનય અનુસાર એકપ્રદેશી છતાં વ્યવહારનય પ્રમાણે અસંખ્યપ્રદેશી છે. તે ઉત્પાદ-વ્યયથી યુક્ત છે, પણ સ્વભાવથી ચ્યુત નહિ થતો હોવાને કારણે નિત્ય છે.

ગતિ કરવા ઈચ્છતા જીવ-પુદ્ગલોને તે સહાયક થાય છે. તે અન્ય કોઈથી ઉત્પન્ન થયો ન હોવાને કારણે સ્વયંસિદ્ધ છે, કોઈ નિશ્ચિત કારણના કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયો નથી. જીવપુદ્ગલો પોતે ગતિ કરતા હોય તો જ ધર્મદ્રવ્ય તેમને સહાયક થાય છે. તે તેમને ગતિ માટે પ્રેરક બનતો નથી. તેને (૮૩-૮૪-૮૫).

જહ હવદિ ધમ્મદલ્લં તહ તં જાણેહ દલ્લમધમક્લ્લં ।

ઠિદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં તુ પુઢવીવ ॥ ૮૬ ॥

યથા ભવતિ ધર્મદ્રવ્યં તથા તજ્જાનીહિ દ્રવ્યમધર્માલ્લ્યમ્ ।

સ્થિતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતં તુ પૃથિવીવ ॥ ૮૬ ॥

અનુવાદ :

જેમ ધર્મદ્રવ્ય હોય છે તેમ અધર્મ નામનું દ્રવ્ય પણ જાણો; પરંતુ તે પૃથ્વીની જેમ સ્થિતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલનાં માટે નિમિત્તરૂપ છે. (૮૬)

સમજૂતી :

અહીં અધર્મ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા છે. તે સ્થિર થવા ઈચ્છતા જીવ-પુદ્ગલને પૃથ્વીની માફક સ્થિર થવામાં સહાયક બને છે. સ્વયંમેવ સ્થિતિરૂપે પરિણમવા ઈચ્છતા જીવપુદ્ગલને માટે તે સ્થિતિનું કારણ નથી, પણ ઉદાસીનભાવે કેવળ સહાયરૂપ બને છે. .

જાદો અલોગલોગો જેસિં સબ્ભાવદો ય ગમણઠિદી ।

દો વિ ય મયા વિભત્તા અવિભત્તા લોયમેત્તા ય ॥ ૮૭ ॥

જાતમલોકલોકં યયોઃ સદ્ધાવતશ્ચ ગમનસ્થિતિ ।

દ્વાવપિ ચ મતૌ વિભક્તાવિભક્તૌ લોકમાત્રૌ ચ ॥ ૮૭ ॥

અનુવાદ :

તે બેના સદ્ભાવથી (જીવ-પુદ્ગલની) ગતિ-સ્થિતિ તથા અલોક અને લોક થાય છે. વળી તે બંને વિભક્ત, અવિભક્ત અને લોકપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યાં છે. (૮૭)

ण य गच्छदि धम्मत्थी गमणं ण करेदि अण्णदवियस्स ।

हवदि गदि स्स प्पसरो जीवाणं पुग्गलाणं च ॥ ८८ ॥

न च गच्छति धर्मास्तिको गमनं न करोत्यन्यद्रव्यस्य ।

भवति गतेः सः प्रसरो जीवानां पुद्गलानां च ॥ ८८ ॥

અનુવાદ :

ધર્માસ્તિકાય ગમન કરતો નથી અને અન્ય દ્રવ્યને ગમન કરાવતો નથી; તે, ગતિ કરતા જીવો તથા પુદ્ગલોને માટે આશ્રયરૂપ છે. (૮૮)

विज्जदि जेसिं गमणं ठाणं पुण तेसिमेव संभवदि ।

ते सगपरिणामेहिं दु गमणं ठाणं च कुव्वंति ॥ ८९ ॥

विद्यते येषां गमनं स्थानं पुनस्तेषामेव संभवति ।

ते स्वकपरिणामैस्तु गमनं स्थानं च कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

અનુવાદ :

જેમને ગતિ હોય છે તેમને જ વળી સ્થિતિ હોય છે તેઓ તો પોતાના પરિણામોથી ગતિ અને સ્થિતિ કરે છે. (૮૯)

સમજૂતી :

અહીં ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યની વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવી છે. લોક અને અલોકનો વિભાગ ધર્મ અને અધર્મને કારણે જ બની શકે છે, માટે ધર્મ અને અધર્મ વિદ્યમાન છે, તેમનું અસ્તિત્વ છે. જીવ-પુદ્ગલના ગતિ અને સ્થિતિના બહિરંગ હેતુને લીધે ધર્મ અને અધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. સ્વભાવધર્મની દૃષ્ટિએ તેઓ ભિન્ન છે, લોકાકાશના એક જ ક્ષેત્રમાં તેમનું અસ્તિત્વ હોવાથી, એકક્ષેત્રી હોવાથી અભિન્ન છે. સમસ્ત લોકમાં રહેલા જીવપુદ્ગલોને ગતિ-સ્થિતિમાં સહાયક હોવાથી સમસ્ત લોકમાં વ્યાપ્ત છે, લોકપ્રમાણ છે.

આ ધર્મ અને અધર્મ જીવપુદ્ગલોને ગતિ-સ્થિતિ કરવામાં હેતુભૂત કે પ્રેરક નથી. તે પોતે નિષ્ક્રિય છે, ઉદાસીન છે, પણ ગતિ કે સ્થિતિ કરવા ઈચ્છતા જીવને તેમ કરવામાં મદદરૂપ બને છે તે રીતે આ બંને દ્રવ્યો ધર્મ અને અધર્મ પોતે ગતિ કે સ્થિતિ કરતા નથી, પણ જીવપુદ્ગલો તેમને આધારે ગતિ-સ્થિતિ કરે છે અને

જે જીવ ગતિ કરતો હોય છે તે અન્ય સમયે સ્થિતિ પામી કરે છે અને સ્થિતિ પરિણત જીવ અન્ય સમયે ગતિ કરતો હોય છે. ધર્મ અને અધર્મ તેના મુખ્ય હેતુરૂપ નથી. પરંતુ સમસ્ત ગતિ અને સ્થિતિયુક્ત પદાર્થો પોતાના જ હેતુથી ગતિ કે સ્થિતિ કરે છે અને ધર્મ-અધર્મ તેમાં સહાયક કે આશ્રયરૂપ બને છે. (૮૭-૮૮-૮૯)

આકાશ અને દ્રવ્યોનું મૂર્તિધણું

સર્વેસિં જીવાણં સેસાસં તહ ય પુગ્ગલાણં ચ ।

જં દેદિ વિવરમસ્થિલં તં લોગે હ્વદિ આગાસં ॥ ૯૦ ॥

સર્વેષાં જીવાનાં શેષાણાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।

યદ્દદાતિ વિવરમસ્થિલં તલ્લોકે ભવત્યાકાશમ્ ॥ ૯૦ ॥

અનુવાદ :

પુદ્ગલોને, જીવોને અને બાકી રહેલાં સર્વ દ્રવ્યોને લોકમાં જે સંપૂર્ણ અવકાશ આપે છે, તે આકાશ છે. (૯૦)

જીવા પુગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા ય લોગદોણ્ણા ।

તત્તો અણ્ણમણ્ણં આયાસં અંતવદિરિત્તં ॥ ૯૧ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મૌ ચ લોકતોઽનન્યે ।

તતોઽનન્યદન્યદાકાશમંતવ્યતિરિક્તમ્ ॥ ૯૧ ॥

અનુવાદ :

જીવો, પુદ્ગલકાયો, ધર્મ અને અધર્મ લોકથી અનન્ય છે; અંત રહિત એવું આકાશ તેનાથી અનન્ય તેમ જ અન્ય છે. (૯૧)

આગાસં અવગાસં ગમણદ્વિદિકારણેહિં દેદિ જદિ ।

ઉદ્દગદિપ્પધાણા સિદ્ધા ચિદ્દંતિ કિધ તત્થ ॥ ૯૨ ॥

આકાશમવકાશં ગમનસ્થિતિકારણાભ્યાં દદાતિ યદિ ।

ઊર્ધ્વગતિપ્રધાનાઃ સિદ્ધાઃ તિષ્ઠન્તિ કથં તત્ર ।

અનુવાદ :

આકાશ ગતિ-સ્થિતિના કારણ સહિત અવકાશ આપતું હોય તો જેમને માટે ઊર્ધ્વગતિ જ મુખ્ય છે તેવા સિદ્ધો તેમાં કેમ સ્થિર હોય ? (૯૨)

જમ્હા ઉવરિદ્ધાણં સિદ્ધાણં જિણવરેહિં પ્પણ્ણત્તં ।

તમ્હા ગમણદ્ધાણં આયાસે જાણ ણત્થિ ત્તિ ॥ ૯૩ ॥

यस्मादुपरिस्थानं सिद्धानां जिनवरैः प्रज्ञप्तम् ।
तस्माद्गमनस्थानमाकाशे जानीहि नास्तीति ॥ ९३ ॥

अनुवाद :

જેથી જિનવરોએ સિદ્ધોની સ્થિતિ લોકના અથ્ર ભાગે કહી છે, તેથી ગતિ-સ્થિતિ આકાશમાં હોતી નથી એમ જાણો. (૯૩)

जदि हवदि गमणहेदू आगासं ठाणकारणं तेसिं ।
पसजदि अलोगहाणी लोगस्स च अंतपरिवट्टी ॥ ९४ ॥
यदि भवति गमनहेतुराकाशं स्थानकारणं तेषाम् ।
प्रसजत्यलोकहानिलोकस्य चांतपरिवृद्धिः ॥ ९४ ॥

अनुवाद :

જે આકાશ જીવ-પુદ્ગલોને માટે ગતિહેતુ અને સ્થિતિહેતુ હોય તો અલોકની હાનિ અને લોકના અંતની વૃદ્ધિ સંભવે. (૯૪)

तम्हा धम्माधम्मा गमणट्टिदिकारणाणि णागासं ।
इदि जिणवरेहिं भणिदं लोगसहावं सुणंताणं ॥ ९५ ॥
तस्माद्धर्माधर्मौ गमनस्थितिकारणे नाकाशम् ।
इति जिनवरैः भणितं लोकस्वभावं शृण्वताम् ॥ ९५ ॥

अनुवाद :

તેથી ગતિ અને સ્થિતિનાં કારણ ધર્મ અને અધર્મ છે, આકાશ નહિ. આમ લોકસ્વભાવના શ્રોતાઓ પ્રત્યે જિનવરોએ કહ્યું છે. (૯૫)

धम्माधम्मागासा अपुधब्भूदा समाणपरिमाणा ।
पुधगुवलद्धिविसेसा करिंति एगत्तमण्णत्तं ॥ ९६ ॥
धर्माधर्माकाशान्यपृथग्भूतानि समानपरिमाणानि ।
पृथगुपलब्धिविशेषाणि कुर्वत्येकत्वमन्यत्वम् ॥ ९६ ॥

अनुवाद :

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ સમાન પરિમાણવાળાં અપૃથગ્ભૂત હોવા છતાં પૃથક્ રીતે ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવી વિશેષતાવાળાં હોવાથી એકત્વ તેમ જ અન્યત્વને કરે છે. (૯૬)

સમજૂતી :

આકાશ દ્રવ્ય અને ધર્મ-અધર્મ સાથેનો તેનો સંબંધ સમજાવ્યો છે. આ ષટ્ દ્રવ્યાત્મ લોકમાં બાકીનાં દ્રવ્યોને જે પૂરેપૂરો અવકાશ આપે છે, તે આકાશ છે, તે તેમને માટે વિશુદ્ધ ક્ષેત્રરૂપ છે. આકાશના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એવા બે ભાગ પડે છે. જીવ વગેરે (આકાશ સિવાયનાં) દ્રવ્યો લોકાકાશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. લોકથી ઉપરના ભાગમાં, જેને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે, તે અનંત અને લોકથી અન્ય છે, અને અનન્ય પણ છે. તેમાં ગતિ-સ્થિતિ હોતી નથી, તેથી સિદ્ધ ભગવંતો ઊર્ધ્વગમન કરીને લોકના અગ્રભાગે સ્થિર થાય છે. ગતિસ્થિતિનો હેતુ આકાશને વિશે નથી. ધર્મ તથા અધર્મ જ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુરૂપ છે, એમ જિનેશ્વરે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ સમાન પરિમાણવાળાં હોવાને લીધે જ એક જ આકાશમાં અવગાહન કરીને સાથે રહેલાં હોવાને કારણે જ એકત્વવાળાં છે, પણ વ્યવહારમાં તેમના સ્વભાવધર્મ — ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ અને અવગાહહેતુત્વ — ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી એકબીજાથી ભિન્ન પણ છે. તેમના પ્રદેશો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. (૯૦-૯૬)

આગાસકાલજીવા ધમ્માધમ્મા ય મુત્તિપરિહીણા ।

મુત્તં પુગ્ગલદવ્વં જીવો સ્વલુ ચેદણો તેસુ ॥ ૯૭ ॥

આકાશકાલજીવા ધર્માધર્મો ચ મૂર્તિપરિહીનાઃ ।

મૂર્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવઃ સ્વલુ ચેતનસ્તેષુ ॥ ૯૭ ॥

અનુવાદ :

આકાશ, કાળ, જીવ, ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. તેમાં જીવ ખરેખર ચેતન છે. (૯૭)

જીવા પુગ્ગલકાયા સહ સક્કિરિયા હવંતિ ણ ય સેસા ।

પુગ્ગલકરણા જીવા સ્વંધા સ્વલુ કાલકરણા દુ ॥ ૯૮ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ સહ સક્ક્રિયા ભવન્તિ ન ચ શેષાઃ ।

પુદ્ગલકરણા જીવાઃ સ્વંધા સ્વલુ કાલકરણાસ્તુ ॥ ૯૮ ॥

અનુવાદ :

બાહ્ય કારણ સહિત રહેલા જીવો અને પુદ્ગલો સક્રિય છે, બાકીનાં (દ્રવ્યો સક્રિય) નથી; જીવો પુદ્ગલકરણવાળા છે અને સ્કંધો (અર્થાત્ પુદ્ગલો) તો કાળકરણવાળા છે. (૯૮)

जे खलु इन्द्रियगेज्झा विसया जीवेहिं होंति ते मुत्ता ।

सेसं हवदि अमुत्तं चित्तं उभयं समादियदि ॥ ९९ ॥

ये खलु इन्द्रियग्राह्या विषया जीवैर्भवन्ति ते मूर्ताः ।

शेषं भवत्यमूर्तं चित्तमुभयं समाददाति ॥ ९९ ॥

अनुवाद :

જે (પદાર્થો) જીવોના ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયો છે તે મૂર્ત છે અને બાકીનાં (પદાર્થ-સમૂહ) અમૂર્ત છે. ચિત્ત તે બંનેને ગ્રહણ કરે છે. (૯૯)

સમજૂતી :

આ ગાથાઓમાં દ્રવ્યોની મૂર્તતા, અમૂર્તતા, સક્રિયતા, નિષ્ક્રિયતા વગેરેનું કથન છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વાર્ગ સહિત છે, તે મૂર્ત છે — અને સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વાર્ગ સહિત છે, તે અમૂર્ત છે. છ દ્રવ્યોમાંથી આકાશ, કાળ, જીવ, ધર્મ અને અધર્મ મૂર્ત છે અને પુદ્ગલદ્રવ્યો મૂર્ત છે. આ લોકમાં ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય પદાર્થો મૂર્ત છે અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા જોવાનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી તે અમૂર્ત છે.

જોકે, ચિત્ત મૂર્ત-અમૂર્ત બંનેનું ગ્રહણ કરે છે. જીવ સ્વરૂપે અમૂર્ત છે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો સંયોગ થતાં મૂર્ત બને છે. જીવમાં ચૈતન્યનો સદ્ભાવ હોવાથી તે ચેતન, જ્યારે અન્ય દ્રવ્યો અચેતન છે. જીવ-પુદ્ગલો સક્રિય છે અને દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે. (૯૭-૯૮-૯૯)

કાળ

કાલો પરિણામભવો પરિણામો દબ્બકાલસંભૂદો ।

દોણ્હં એસ સહાવો કાલો સ્વણભંગુરો ણિયદો ॥ ૧૦૦ ॥

કાલઃ પરિણામભવઃ પરિણામો દ્રવ્યકાલસંભૂતઃ ।

દ્વયોરેષ સ્વભાવઃ કાલઃ ક્ષણભંગુરો નિયતઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અનુવાદ :

કાળ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે; પરિણામ દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ બંનેનો સ્વભાવ છે. કાળ ક્ષણભંગુર તેમ જ નિત્ય છે. (૧૦૦)

કાલો ત્તિ ય વવદેસો સબ્ભાવપરૂક્કણો હવદિ ણિચ્ચો ।

ઉપ્પણ્ણપ્પહ્હંસી અવરો દીહંતરટ્ટાઈ ॥ ૧૦૧ ॥

કાલ ઇતિ ચ વ્યપદેગઃ સદ્ભાવપરૂપકો ભવતિ નિત્યઃ ।

ઉત્પન્નપ્રધ્વંસ્યપરો દીર્ઘાંતરસ્થાયી ॥ ૧૦૧ ॥

अनुवाद :

‘काण’ એવો વ્યપદેશ સદ્ભાવનો પ્રરૂપક છે તેથી તે નિત્ય છે. ઉત્પન્ન થતાં જ નષ્ટ થનારો બીજો જ (વ્યવહારકાળ) તે દીર્ઘ સ્થિતિનો પાણ છે. (૧૦૧)

एदे कालागासा धम्माधम्मा य पुग्गला जीवा ।

लभंति दव्वसण्णं कालस्स दु णत्थि कायत्तं ॥ १०२ ॥

एते कालाकाशे धर्माधर्मौ च पुद्गला जीवाः ।

लभते द्रव्यसंज्ञां कालस्य तु नास्ति कायत्वम् ॥ १०२ ॥

अनुवाद :

આ કાળ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલો અને જીવો ‘દ્રવ્ય’ સંજ્ઞાને પામે છે; પરંતુ કાળને કાયત્વ નથી. (૧૦૨)

समजूती :

આ ગાથાઓમાં કાળદ્રવ્યનું વર્ણન છે. તેના વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળ એવાં બે સ્વરૂપ છે. જેને આપણે ક્ષણ, મુહૂર્ત અથવા સેકંડ, મિનિટ, કલાક, દિવસ, રાત્રિ વગેરે એકમોમાં વિભાજિત કરીને ઓળખીએ છીએ તે વ્યવહારકાળ છે. તેના આધારભૂત દ્રવ્ય તે નિશ્ચયકાળ છે. વ્યવહારકાળ ક્ષણભંગુર છે, કારણ દરેક ક્ષણે તે નવી રીતે પરિણમે છે પણ કાળ દ્રવ્ય હોવાને કારણે નિશ્ચય દષ્ટિએ નિત્ય અને અવિનાશી છે. જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશમાં દ્રવ્યનાં સઘળાં લક્ષણો હોવાથી તેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. કાળમાં પણ તે લક્ષણો હોવાથી તેને પણ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જીવાદિ દ્રવ્યોમાં પ્રદેશપાણાનું જે લક્ષણ છે — જેમ કે દ્વિપ્રદેશી, બહુપ્રદેશી, અનંતપ્રદેશી વગેરેને કારણે તેમને અસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે. કાળમાં પ્રદેશત્વ નથી, તેથી તે અસ્તિકાય નથી. આ કારણથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કાળ અસ્તિકાય નહીં હોવાથી તેનું વિશ્લેષ વર્ણન નથી, પણ અન્ય પાંચ દ્રવ્યોનું અસ્તિકાય સ્વરૂપે વિસ્તૃત કથન કરવામાં આવ્યું છે.

इतिश्रुति

एवं पवयणसारं पंचत्थियसंगहं वियाणित्ता ।

जो मुयदि रागदोसे सो गाहदि दुक्खपरिमोक्खं ॥ १०३ ॥

एवं प्रवचनसारं पञ्चास्तिकायसंग्रहं विज्ञाय ।

यो मुञ्चति रागद्वेषौ स गाहते दुःखपरिमोक्षम् ॥ १०३ ॥

અનુવાદ :

એ પ્રમાણે પ્રવચનના સારભૂત 'પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ'ને જાણીને જે રાગદ્વેષને છોડે છે, તે દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. (૧૦૩)

મુણિઝ્ઞ એતદદ્વં તદણુગમણુજ્જદો ણિહદમોહો ।

પસમિયરાગદ્દોસો હવદિ હદપરાપરો જીવો ॥ ૧૦૪ ॥

જ્ઞાત્વૈતદર્થં તદણુગમનોઘતો નિહતમોહઃ ।

પ્રસમિતરાગદ્વેષો ભવતિ હતપરાપરો જીવઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અનુવાદ :

જીવ આ અર્થને જાણીને તેને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરતાં મોહરહિત થઈને રાગદ્વેષને નિવૃત્ત કરીને, ઉત્તર અને પૂર્વ બંધનો જેને નાશ થયો છે એવો થાય છે. (૧૦૪)

સમજૂતી :

પંચાસ્તિકાય ગ્રંથના અધ્યયનનું ફળ અહીં વર્ણવ્યું છે. તેનો અર્થ જાણી, તેનું અનુસરણ કરનારના રાગદ્વેષાદિ કષાયોનો નાશ થાય છે અને સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનો ક્ષય થતાં પોતાના મૂળ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે. (૧૦૩-૧૦૪)

દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ

૨. નવ પદાર્થ અને મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન

શ્લોકિ અને ભૂમિકા

અભિવંદિઙ્ગણ સિરસા અપુનઞ્ચકારણં મહાવીરં ।

તેસિં પયત્થભંગં મગ્ગં મોક્ષસ્સ વોચ્છામિ ॥ ૧૦૫ ॥

અભિવંચ શિરસા અપુનર્ભવકારણં મહાવીરમ્ ।

તેષાં પદાર્થમ્મગ્ગં માર્ગં મોક્ષસ્ય વક્ષ્યામિ ॥ ૧૦૫ ॥

અનુવાદ :

મોક્ષના નિમિત્તરૂપ શ્રી મહાવીરને શિરથી વંદન કરીને, તેમનો પદાર્થ-ભંગ તથા મોક્ષનો માર્ગ કહું છું. (૧૦૫)

સમ્મત્તણાણજુત્તં ચારિત્તં રાગદોસપરિહીણં ।

મોક્ષસ્સ હવદિ મગ્ગો ભવ્વાણં લઙ્ઘબુદ્ધીણં ॥ ૧૦૬ ॥

સમ્યક્ત્વજ્ઞાનયુક્તં ચારિત્રં રાગદ્વેષપરિહીણમ્ ।

મોક્ષસ્ય ભવતિ માર્ગો ભવ્યાનાં લઙ્ઘબુદ્ધીનામ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અનુવાદ :

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી સંયુક્ત, રાગદ્વેષથી રહિત લઙ્ઘબુદ્ધિ ભવ્યજીવોને માટે મોક્ષનો માર્ગ છે. (૧૦૬)

સમજૂતી :

પુનર્જન્મનો ક્ષય કરનાર ભગવાન મહાવીરને પ્રાણામ કરીને કર્તા સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનથી સંયુક્ત, રાગદ્વેષથી રહિત અને ભવ્યજીવોને માટે માત્રમાર્ગનું વર્ણન કરે છે. (૧૦૫-૧૦૬)

સમ્મત્તં સદ્દહણં ભાવાણં તેસિમધિગમો ણાણં ।

ચારિત્તં સમભાવો વિસયેસુ વિરૂઢમગ્ગાણં ॥ ૧૦૭ ॥

સમ્યક્ત્વં શ્રદ્ધાં ભાવાનાં તેષામધિગમો જ્ઞાનમ્ ।

ચારિત્રં સમભાવો વિષયેષુ વિરૂઢમાર્ગાણામ્ ॥ ૧૦૭ ॥

અનુવાદ :

રૂપ ભાવમાં શ્રદ્ધા હોવી તે સમ્યક્ત્વ છે; તેમને જાણવા તે જ્ઞાન છે;

જ્ઞેમનો માર્ગ વિશેષ રીતે માર્ગરૂઢ (પુરુષોને માટે) વિષયો પ્રત્યેનો સમભાવ ચારિત્ર છે. (૧૦૭)

જીવાજીવા ભાવા પુણ્ણં પાવં ચ આસવં તેસિં ।

સંવરણં ણિજ્જરણં બંધો મોક્ષ્વો ય તે અદ્વા ॥ ૧૦૮ ॥

જીવાજીવૌ ભાવો પુણ્યં પાપં ચાસ્રવસ્તયોઃ ।

સંવરનિર્જરબંધા મોક્ષશ્ચ તે અર્થાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અનુવાદ :

જીવ અને અજીવ — બે ભાવો તથા તે બેનાં પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ તત્ત્વો છે. (૧૦૮)

સમજૂતી :

મોક્ષમાર્ગના નવ પદાર્થના વ્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવના તરીકે પ્રથમ સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનું સૂચન છે. કાળસહિત પંચાસ્તિકાયના ભેદરૂપ નવ પદાર્થોને 'ભાવ' કહેવામાં આવે છે. મિથ્યા દર્શનનો નાશ થતાં આ નવ પદાર્થરૂપ ભાવમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવી તે સમ્યગ્ દર્શન છે. તેના વિશેનો બોધ થવો તે સમ્યગ્ જ્ઞાન છે અને ઈદ્રિય તથા મનના વિષયભૂત પદાર્થો પ્રત્યેના રાગ-દ્વેષ-મોહાદિનો ક્ષય થતાં, જ્ઞાનમાર્ગે આરૂઢ થવું, આગળ વધવું, તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે. આ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને ત્રિરત્ન અને તેના વડે મોક્ષમાર્ગને 'ત્રિલક્ષાગુવાણી' પણ કહેવામાં આવે છે.

મોક્ષમાર્ગના નવ પદાર્થો કે તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે : જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ. તેમાં જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય પદાર્થો છે. જીવ ચૈતન્યયુક્ત છે, અજીવ અચેતન છે. (૧૦૭-૧૦૮)

જીવ

જીવા સંસારત્થા ણિબ્વાદા ચેદણપ્પગા દુવિહા ।

ઉવઓગલક્ષણા વિ ય દેહાદેહપ્પવીચારા ॥ ૧૦૯ ॥

જીવાઃ સંસારસ્થા નિર્વૃત્તાઃ ચેતનાત્મકા દ્વિવિધાઃ ।

ઉપયોગલક્ષણા અપિ ચ દેહાદેહપ્રવીચારાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અનુવાદ :

જીવો બે પ્રકારના છે : સંસારી અને સિદ્ધ. તેઓ ચૈતન્યમય તેમ જ ઉપયોગના લક્ષાગુવાણા છે. (સંસારી જીવો) દેહસહિત છે અને (સિદ્ધ જીવો) દેહરહિત છે. (૧૦૯)

સમજૂતી :

જીવોના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : સંસારી અને સિદ્ધ. તે બંને ચૈતન્યયુક્ત અને ઉપયોગ-લક્ષણવાળા — અર્થાત્ દર્શન અને જ્ઞાનસહિત છે. તેમાંથી સંસારી જીવ દેહસહિત છે, અને સિદ્ધ જીવો દેહરહિત હોય છે. (૧૦૮)

પૃથ્વી ય ઉદગમગણી વાઝ વણપ્ફદિ જીવસંસિદા કાયા ।

દેંતિ યલુ મોહબહુલં ફાસં બહુગા વિ તે તેસિં ॥ ૧૧૦ ॥

પૃથિવી ચોદકમગ્નિર્વાયુર્વનસ્પતિઃ જીવસંશ્રિતાઃ કાયાઃ ।

દદતિ યલુ મોહબહુલં સ્પર્શં બહુકા અપિ તે તેષામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

અનુવાદ :

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ જીવસહિત છે. તેમની ઘણી સંખ્યા હોવા છતાં તે સર્વ ખરેખર અતિ મોહથી યુક્ત સ્પર્શ આપે છે. (૧૧૦)

તિ ત્યાવરતણુજોગા અણિલાણલકાઙ્યા ય તેસુ તસા ।

મણપરિણામવિરહિદા જીવા ંદિયા ણેયા ॥ ૧૧૧ ॥

ત્રયઃ સ્થાવરતનુયોગા અનિલાનલકાયિકાશ્ચ તેષુ ત્રસાઃ ।

મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા ંકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અનુવાદ :

તેમાંના ત્રણ જીવો સ્થાવર શરીરના સંયોગવાળા છે તથા વાયુકાયિક ને અગ્નિકાયિક જીવો ત્રસ છે; તે બધા મનપરિણામરહિત એકેન્દ્રિય જીવો જાણવા. (૧૧૧)

એદે જીવણિકાયા પંચવિધા પુઢવિકાઙ્યાદીયા ।

મણપરિણામવિરહિદા જીવા ંગેંદિયા મણિયા ॥ ૧૧૨ ॥

એતે જીવનિકાયાઃ પચ્ચવિધાઃ પૃથિવીકાયિકાઘાઃ ।

મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા ંકેન્દ્રિયા મણિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

અનુવાદ :

આ પૃથ્વીકાયિક વગેરે પાંચ પ્રકારના જીવનિકાયોને મનપરિણામરહિત એકેન્દ્રિય જીવો કહ્યા છે. (૧૧૨)

સમજૂતી :

જીવના અન્ય પ્રકારોનું વર્ણન છે. જીવ પુદ્ગલ સાથેના સાહચર્યથી શરીર

ધારણ કરે છે, કાય અર્થાત્ શરીર. પૃથ્વીકાય, અપ્(પાણી)કાય, તેજકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય પાંચ મુખ્ય પ્રકારો છે. તેના અનેક અવાંતર ભેદ પણ છે. તેમાંથી પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવો સ્થાવર (બાદર) શરીરના સંયોગવાળા તથા વાયુકાયિક અને અગ્નિકાયિક જીવો ત્રસ એટલે ગતિશીલ છે. તે સર્વ મનપરિણામરહિત અને એક ઈન્દ્રિયવાળા જીવો છે. આ જીવો મનરહિત અને સ્પર્શેન્દ્રિયવાળા હોય છે. (૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨)

અંડેસુ પવઙ્ગતા ગબ્મત્થા માણુસા ય મુચ્છગયા ।

જારિસયા તારિસયા જીવા એગેંદિયા ણેયા ॥ ૧૧૩ ॥

અંડેષુ પ્રવર્ધમાના ગર્ભસ્થા માનુષાશ્રમૂર્છાં ગતાઃ ।

યાદૃશાસ્તાદૃશા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અનુવાદ :

ઈંડામાં વૃદ્ધિ પામતાં પ્રાણીઓ, ગર્ભમાં રહેલાં પ્રાણીઓ અને મૂર્છા પામેલા મનુષ્યો, જેવાં જે જીવો છે તેવા એકેન્દ્રિય જીવો જાણવા. (૧૧૩)

સંબુક્કમાદુવાહા સંસ્વા સિપ્પી અપાદગા ય કિમી ।

જાણંતિ રસં ફાસં જે તે બેઙ્ગદિયા જીવા ॥ ૧૧૪ ॥

શંબૂકમાતૃવાહાઃ શઙ્ઘાઃ શુક્તયોઽપાદકાઃ ચ કૃમયઃ ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં યે તે દ્વીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અનુવાદ :

જે શંબૂક, માતૃવાહ, શંખ, છીપ અને પગ વગરના કૃમિ — રસ અને સ્પર્શને જાણે છે તેઓ દ્વીન્દ્રિય જીવો છે. (૧૧૪)

જૂગાગુંભીમક્કુણપિપીલિયા વિચ્છુયાદિયા કીડા ।

જાણંતિ રસં ફાસં ગંધં તેઙ્ગદિયા જીવા ॥ ૧૧૫ ॥

યૂકાકુંભીમત્કુણપિપીલિકા વૃશ્ચિકાદયઃ કીટાઃ ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં ગંધં ત્રીન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અનુવાદ :

જૂ, કુંભી, માકડ, કીડી અને વીંછી વગેરે જંતુઓ રસ, સ્પર્શ અને ગંધને જાણે છે; તે ત્રીન્દ્રિય જીવો છે. (૧૧૫)

ઉદ્દંસમસયમક્ષિયમધુકરિભમરા પયંગમાદીયા ।

રૂવં રસં ચ ગંધં ફાસં પુણ તે વિજાણંતિ ॥ ૧૧૬ ॥

उद्दंशमशकमक्षिकामधुकरीभ्रमराः पतङ्गाद्याः ।

रूपं रसं च गंधं स्पर्शं पुनस्ते विजानन्ति ॥ ११६ ॥

अनुवाद :

वणी डांस, मच्छर, माખી, મધમાખી, ભ્રમરા અને પતંગિયાં વગેરે જીવો રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને જાણે છે. (૧૧૬)

સુરણરણારયતિરિયા વણ્ણરસપ્પાસગંધસદ્દહૂ ।

જલચરથલચરસ્વચરા બલિયા પંચેદિયાજીવા ॥ ૧૧૭ ॥

સુરનરનારકતિર્યંચો વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દજ્ઞાઃ ।

જલચરસ્થલચરસ્વચરા બલિનઃ પંચેન્દ્રિયા જીવાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અનુવાદ :

વાર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને જાણનારા દેવ-મનુષ્ય-નારક-તિર્યંચ કે જોઓ જળચર, સ્થળચર, કે ખેચર હોય છે તેઓ બળવાન પંચેન્દ્રિય જીવો છે. (૧૧૭)

સમજૂતી :

ઈન્દ્રિય અનુસાર જીવના પ્રકારભેદો સમજાવ્યા છે. અંડસ્થ, ગર્ભમાં રહેલા તથા મૂર્છાગત જીવો એકેન્દ્રિયયુક્ત છે. તેમને સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે. શંબૂક, માતૃવાહ, શંખ, છીપ, પગ વગરના કૃમિ વગેરે દ્વિન્દ્રિય જીવોમાં સ્પર્શેન્દ્રિયની સાથે રસનેન્દ્રિયનો ઉદય થયેલો હોય છે. જૂ, કુંભી, માંકડ, કીડી તેમ જ વીંછી વગેરે જંતુઓને ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે : સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય. મધમાખી, ભ્રમર, પતંગ, માખી, ડાંસ, મચ્છર, વગેરે ચાર ઈન્દ્રિયોથી યુક્ત જીવોમાં સ્પર્શ, રસ અને ગંધ ઉપરાંત રૂપને જાણવા માટે ચક્ષુરિન્દ્રિયનો પણ ઉદય થયો હોય છે. આ સર્વ જીવો મનરહિત હોય છે. જ્યારે દેવ-મનુષ્ય-નારક અને તિર્યંચ પ્રકારના જીવો પંચેન્દ્રિય છે. તેઓ સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને ક્ષોત્રેન્દ્રિય એ પાંચે ઈન્દ્રિયોથી યુક્ત હોય છે. તેમાંથી દેવમનુષ્ય અને ચાર નારકોના મનના આવરણનો ક્ષયોપશમ થયો હોવાથી મનસહિત હોય છે. જ્યારે તિર્યંચો મનરહિત અને મનસહિત એમ બંને પ્રકારે હોય છે. તેઓ જળમાં, પૃથ્વી પર કે આકાશમાં રહેનારાં અને વાર્ણ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દને જાણનારાં હોય છે.

દેવા ચરણ્ણિકાયા મણુયા પુણ કમ્મભોગભૂમીયા ।

તિરિયા बहुप्पयारा णेरइया पुढविभेयगदा ॥ ૧૧૮ ॥

देवाश्रतुर्णिकायाः मनुजाः पुनः कर्मभोगभूमिजाः ।

तिर्यचः बहुप्रकाराः नारकाः पृथिवीभेदगताः ॥ ११८ ॥

अनुवाद :

દેવોના ચાર નિકાય છે; મનુષ્યો કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ એમ બે પ્રકારના છે, તિર્યચોના અનેક પ્રકાર છે, અને નારકોના ભેદ તેમની પૃથ્વીઓના ભેદ જોટલા છે. (૧૧૮)

સમજૂતી :

અહીં, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નારકોના ભેદ નિર્દેશ્યા છે. દેવોના ચાર પ્રકાર છે : ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈજ્ઞાનિક.

મનુષ્યોના કર્મભૂમિજ અને ભોગભૂમિજ એવા બે ભેદ છે. તિર્યચોના પૃથ્વી, જૂ, ડાંસ, જળચર, ઉરગ, પક્ષી, પરિસર્પ, ચતુષ્પાદ વગેરે અનેક પ્રકાર છે.

નારકોના સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : રત્નપ્રભાભૂમિજ, શર્કરાપ્રભાભૂમિજ, વાલુકાપ્રભાભૂમિજ, પંકપ્રભાભૂમિજ, ધૂમપ્રભાભૂમિજ, તમઃપ્રભાભૂમિજ અને મહાતમઃપ્રભાભૂમિજ. જીવો ચતુર્ગતિનામકર્મના ફળ સ્વરૂપે દેવ-મનુષ્ય-નારક કે તિર્યચ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રીણે પુવ્વણિબદ્ધે ગદિણામે આउसे य ते वि खलु ।

पाउण्णंति य अण्णं गदिमाउस्सं सलेस्सवसा ॥ ११९ ॥

ક્ષીણે પૂર્વનિબદ્ધે ગતિનામ્નિ આયુષિ ચ તેऽપિ खलु ।

प्राणुवन्ति चान्यां गतिमायुष्कं स्वलेश्यावशात् ॥ ११९ ॥

अनुवाद :

પૂર્વબદ્ધ ગતિનામકર્મ અને આયુષ્યકર્મ ક્ષીણ થતાં તે જીવો પોતાની લેશ્યાને અનુસાર ખરેખર અન્ય ગતિ અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૧૯)

एदे जीवणिकाया देहप्पविचारमस्सिदा भणिदा ।

देहविहूणा सिद्धा भव्वा संसारिणो अभव्वा य ॥ १२० ॥

એતે જીવનિકાયા દેહપ્રવીચારમાશ્રિતાઃ ભણિતાઃ ।

देहविहीनाः सिद्धाः भव्याः संसारिणोऽभव्याश्च ॥ १२० ॥

अनुवाद :

આ જીવનિકાયો દેહમાં આશ્રય લઈને વિચરનારા કહેવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધો દેહરહિત છે. સંસારીઓ ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના છે. (૧૨૦)

ण हि इंद्रियाणि जीवा काया पुण छप्पयार पण्णत्ता ।
जं हवदि तेसु णाणं जीवो त्ति य तं परूवेति ॥ १२१ ॥
न हीन्द्रियाणि जीवाः कायाः पुनः षट्प्रकाराः प्रज्ञप्ताः ।
यद्भवति तेषु ज्ञानं जीव इति च तत्परूपयन्ति ॥ १२१ ॥

अनुવાદ :

ઈન્દ્રિયો જીવ નથી અને છ પ્રકારની શાસ્ત્રોક્ત કાયો પણ જીવ નથી; તેમનામાં જે જ્ઞાન છે તે જીવ છે એમ પ્રરૂપે છે. (૧૨૧)

जाणदि पस्सदि सव्वं इच्छति सुक्खं बिभेदि दुक्खादो ।
कुव्वदि हिदमहिदं वा भुंजदि जीवो फलं तेसिं ॥ १२२ ॥
जानाति पश्यति सर्वमिच्छति सौख्यं बिभेति दुःखात् ।
करोति हितमहितं वा भुंक्ते जीवः फलं तयोः ॥ १२२ ॥

अनुવાद :

જીવ બધું જાણે છે અને જુએ છે, સુખને ઈચ્છે છે, દુઃખથી ભય પામે છે, હિત-અહિતને કરે છે અને તેમનાં ફળને ભોગવે છે. (૧૨૨)

समजूती :

જીવ વિશેની કેટલીક વિશેષ માહિતી અહીં આપી છે, જીવ પોતાનાં ગતિનામકર્મ અને આયુષ્યકર્મ અનુસાર જન્મપ્રાપ્તિ કરે છે. દરેક જીવને પોતાના મનોભાવો અને કર્મ અનુસાર લેશ્યા હોય છે. નીલ, કપોત, કૃષ્ણ, પદ્મ, પીત, અને શુકલ વર્ણની આભાથી તે યુક્ત હોય છે. આ લેશ્યા અનુસાર ગતિનામકર્મ અને આયુષ્યકર્મ બંધાય છે, અને જીવ તે અનુસાર જન્મ ગ્રહણ કરે છે. દેવરૂપ રહેલો જીવ પુનઃ દેવયોનિ જ પ્રાપ્ત કરે તે અનિવાર્ય નથી. તે કર્મ અનુસાર પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.

દેવત્વાદિ જીવનો સ્વભાવ નથી, પણ પૌદ્ગલિક કર્મો તેમાં કારણરૂપ છે. સિદ્ધ સિવાયના સર્વ જીવો દેહસહિત છે, અને સંસારીના બે પ્રકાર છે : ભવ્ય અને અભવ્ય. અર્થાત્ જે શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવા અસમર્થ છે તેવા અને અભવ્ય અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવા મર્થ છે.

જીવ પૌદ્ગલિક કાયા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે પણ શરીરની ઈન્દ્રિયો અથવા છ પ્રકારના શાસ્ત્રોક્ત કાય જીવ નથી, પણ તેનામાં જે જ્ઞાન છે તે જ વાસ્તવમાં જીવ છે. તેને કારણે જ જીવ સર્વ વસ્તુને જોવા-સમજવા સમર્થ બને છે. તે જીવ છે. તે પદાર્થોની સાથે રહે છે. તે ચૈતન્ય સ્વભાવવાળો જેને જ્ઞાનીઓ

સ્વયં સ્પષ્ટ અનુભવ છે તે — તેની અસાધારણ ક્રિયાઓ દ્વારા અનુભેય પણ છે. (૧૧૯-૧૨૨)

एवमभिगम्य जीवं अण्णेहिं वि पज्जएहिं बहुगेहिं ।

अभिगच्छदु अज्जीवं णाणंतरिदेहिं लिंगेहिं ॥ १२३ ॥

एवमभिगम्य जीवमन्वैरपि पर्यायैर्बहुकैः ।

अभिगच्छत्वजीवं ज्ञानानंतरितैर्लिङ्गैः ॥ १२३ ॥

અનુવાદ :

આ પ્રમાણે બીજા પણ અનેક પર્યાયો વડે જીવને જાણીને જ્ઞાનથી અન્ય એવાં લિંગો વડે અજીવને જાણો. (૧૨૩)

અજીવ

आगासकालपोग्गलधम्माधम्मेसु णत्थि जीवगुणा ।

तेसिं अचेदणत्तं भणितं जीवस्स चेदणदा ॥ १२४ ॥

आकाशकालपुद्गलधर्माधर्मेषु न सन्ति जीवगुणाः ।

तेषामचेतनत्वं भणितं जीवस्य चेतनता ॥ १२४ ॥

અનુવાદ :

આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને અધર્મમાં જીવના ગુણો નથી; તેમનામાં ચૈતન્યરહિતતા અને જીવમાં ચૈતન્ય હોવાનું કહ્યું છે. (૧૨૪)

सुहदुक्खजाणणा वा हिदपरियम्मं च अहिदभीरुत्तं ।

जस्स ण विज्जदि णिच्चं तं समणा बेति अज्जीवं ॥ १२५ ॥

सुखदुःखज्ञानं वा हितपरिकर्म चाहितभीरुत्वम् ।

यस्य न विद्यते नित्यं तं श्रमणा विदंत्यजीवम् ॥ १२५ ॥

અનુવાદ :

જેમનામાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન, હિત માટેની પ્રવૃત્તિ અને અહિતનો ભય સદાકાળ હોતાં નથી, તેને શ્રમણો અજીવ કહે છે. (૧૨૫)

संठाणा संघादा वण्णरसप्फासगंधसद्दा य ।

पोग्गलदव्वप्पभवा होंति गुणा पज्जया य बहू ॥ १२६ ॥

अरसमरूवमगंधं अब्बत्तं चेदणागुणमसद्दं ।

जाण अलिंगगहणं जीवमणिद्धिसंठाणं ॥ १२७ ॥

संस्थानानि संघाताः वर्णरसस्पर्शगंधशब्दाश्च ।

पुद्गलद्रव्यप्रभवा भवन्ति गुणाः पर्यायाश्च बहवः ॥ १२६ ॥

अरसमरूपमगंधमव्यक्तं चेतनागुणमशब्दम् ।

जानीह्यलिङ्गग्रहणं जीवननिर्दिष्टसंस्थानम् ॥ १२७ ॥

अनुवाद :

संस्थानો, સંઘાતો, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દ — એમ જે બહુ ગુણો અને પર્યાયો છે, તે પુદ્ગલદ્રવ્ય નિષ્પન્ન છે.

જે રસરહિત, રૂપરહિત તથા ગંધરહિત અવ્યક્ત છે, અશબ્દ છે, અનિર્દિષ્ટ-સંસ્થાન છે, ચેતનાગુણવાળો છે અને ઈન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય છે, તે જીવ જાગૃતો. (૧૨૬-૧૨૭)

સમજૂતી :

નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના વિવિધ પર્યાયો વડે જીવનું વર્ણન કરીને હવે અજીવની વ્યાખ્યા કરે છે. અજીવના પાંચ ભેદ છે : પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, અને કાળ. જીવમાં જે ચૈતન્યગુણ પ્રવર્તે છે, તે અજીવના ભેદરૂપ પુદ્ગલાદિમાં હોતો નથી, તેથી તેમનામાં સુખદુઃખાદિનું જ્ઞાન, હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતની નીતિ હોતાં નથી.

વળી, અચેતન એવા પુદ્ગલદ્રવ્યના અને ચેતન એવા જીવ દ્રવ્યનાં લક્ષણો વડે જીવ-અજીવનો વાસ્તવિક ભેદ પણ દર્શાવ્યો છે. જીવ અને શરીરના સંયોગમાં જે સ્પર્શ-રસ-વર્ણ-ગંધ-શબ્દસહિત હોવાને કારણે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે અને સંસ્થાન-સંઘાતાદિ પર્યાયો રૂપે પરિણત થાય છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે — તે અચેતન છે. જ્યારે ચૈતન્યતત્ત્વથી યુક્ત જીવ સ્પર્શાદિ ગુણોથી રહિત અને અનિર્દેષ્ટ સંસ્થાન હોવાને લીધે અવ્યક્ત છે. અને તેથી ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. જીવ અને અજીવ એ બે મૂળ પદાર્થો છે. પરસ્પરના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા અન્ય સાત પદાર્થો વિશે ક્રમશઃ નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૨૩-૧૨૭)

જો खलु संसारत्थो जीवो तत्तो दु होदि परिणामो ।

परिणामादो कम्मं कम्मादो होदि गदिसु गदी ॥ १२८ ॥

यः खलु संसारत्थो जीवस्ततस्तु भवति परिणामः ।

परिणामात्कर्म कर्मणो भवति गतिषु गतिः ॥ १२८ ॥

गदिमधिगदस्स देहो देहादो इंदियाणि जायंते ।

तेहिं दु विसयग्गहणं तत्तो रागो व दोसो वा ॥ १२९ ॥

गतिमधिगतस्य देहो देहादिन्द्रियाणि जायन्ते ।

तैस्तु विषयग्रहणं ततो रागो वा द्वेषो वा ॥ १२९ ॥

जायदि जीवस्सेवं भावो संसारचक्रवाल्मि ।

इदि जिणवरेहिं भणिदो अणादिणिधणो सणिधणो वा ॥ १३० ॥

जायते जीवस्यैवं भावः संसारचक्रवाले ।

इति जिनवरैर्भणितोऽनादिनिधनः सनिधनो वा ॥ १३० ॥

अनुवाद :

જે જીવ ખરેખર સંસારસ્થિત (સંસારી) હોવાને કારણે તેનાથી પરિણામ થાય છે, પરિણામથી કર્મ અને કર્મથી ગતિઓમાં ગમન થાય છે. ગતિપ્રાપ્ત દેહ ધારણ કરે છે, દેહથી ઈન્દ્રિયો થાય છે, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ અને વિષયગ્રહણથી રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે. એ પ્રમાણે જીવને સંસારચક્રમાં અનાદિ-અનંત અથવા અનાદિ-સાંત ભાવ થયા કરે છે, એમ જિનવરોએ કહ્યું છે. (૧૨૮-૧૨૯-૧૩૦)

સમજૂતી :

સંસારી જીવ કેવી રીતે ક્રમશઃ ભવચક્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે તે દર્શાવ્યું છે. સંસારમાં રહેલો જીવ નાનાવિધ કર્મો કરવાને કારણે દેવ-મનુષ્ય-તિર્થંચ-નારક વગેરે ગતિઓમાં ગમન કરે છે. તેને કારણે તે દેહ ધારણ કરે છે. દેહથી ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોથી વિષયગ્રહણ, વિષયગ્રહણથી રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી પુનઃ સ્નિગ્ધ પરિણામ (એટલે કર્મરજનું આવરાણ થવું), તેનાથી કર્મપરંપરા અને ક્રમશઃ જન્મપરંપરા ચાલ્યા કરે છે. અહીં એ સૂચિત છે કે સંસારનું કારણ પુણ્ય, પાપ, આસ્રવ અને અંધ છે, જ્યારે મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા છે. હવે આગળની ગાથાઓમાં આ તત્ત્વોનું નિરૂપણ થશે (૧૨૮-૧૩૦)

પુણ્ય-પાપ

મોહો રાગો દોસો ચિત્તપસાદો ય જસ્સ ભાવમ્મિ ।

વિજ્જદિ તસ્સ સુહો વા અસુહો વા હોદિ પરિણામો ॥ ૧૩૧ ॥

મોહો રાગો દ્વેષચિત્તપ્રસાદઃ વા યમ્મ ખવ્વે ।

વિચ્ચતે તસ્ય શુભો વા અશુભો વા ભવતિ પરિણામઃ ॥ ૧૩૧ ॥

અનુવાદ :

જેના ભાવમાં મોહ, રાગ, દ્વેષ, અથવા ચિત્તપ્રસન્નતા છે, તેને શુભ અથવા અશુભ પરિણામ છે. (૧૩૧)

सुहपरिणामो पुण्णं असुहो पावं ति हवदि जीवस्स ।

दोण्हं पोगलमेत्तो भावो कम्मत्तणं पत्तो ॥ १३२ ॥

शुभपरिणामः पुण्यमशुभः पापमिति भवति जीवस्य ।

द्वयोः पुद्गलमात्रो भावः कर्मत्वं प्राप्तः ॥ १३२ ॥

अनुवाद :

જીવનું શુભ પરિણામ પુણ્ય છે અને અશુભ પરિણામ પાપ છે; તે બંને દ્વારા પુદ્ગલમાત્ર ભાવકર્મપાણાને પામે છે. (૧૩૨)

સમજૂતી :

કર્મો દ્વારા જીવને પ્રાપ્ત થતા શુભ અને અશુભના પરિણામો અને પુણ્ય-પાપનું કથન છે. (૧૩૧-૧૩૨)

जम्हा कम्मस्स फलं विसयं फासेहिं भुंजदे णियदं ।

जीवेण सुहं दुक्खं तम्हा कम्माणि मुत्ताणि ॥ १३३ ॥

यस्मात्कर्मणः फलं विषयः स्पर्शैर्भुज्यते नियतम् ।

जीवेन सुखं दुःखं तस्मात्कर्माणि मूर्तानि ॥ १३३ ॥

अनुवाद :

કારણ કે કર્મનું ફળ જે વિષય તે નિયમથી સ્પર્શનાદિઈન્દ્રિયો દ્વારા જીવ વડે સુખે અથવા દુઃખે ભોગવાય છે, તેથી કર્મો મૂર્ત છે. (૧૩૩)

मुत्तो फासदि मुत्तं मुत्तो मुत्तेण बंधमणुहवदि ।

जीवो मुत्तिविरहितो गाहदि ते तेहिं उग्गहदि ॥ १३४ ॥

मूर्तः स्पृशति मूर्तं मूर्तो मूर्तेन बंधमनुभवति ।

जीवो मूर्तिविरहितो गाहति तानि तैरवगाह्यते ॥ १३४ ॥

अनुवाद :

મૂર્ત મૂર્તને સ્પર્શે છે, મૂર્ત મૂર્તની સાથે બંધ પામે છે; મૂર્તત્વરહિત જીવ મૂર્ત કર્મોને અવગાહે છે અને મૂર્તકર્મો જીવને અવગાહે છે. (૧૩૪)

સમજૂતી :

કર્મને ફળ મૂર્ત ઈન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવવાનું હોવાથી કર્મને પણ મૂર્ત કહ્યું છે. મૂર્ત જન્તુ મૂર્ત કર્મ સાથેના બંધ પ્રકારનું અને અમૂર્ત એવા જીવનો મૂર્ત કર્મ સાથેનો અન્યોન્યના અવગાહને કારણે થતા કર્મબંધના પ્રકારનું સૂચન છે. (૧૩૩-૧૩૪)

આશ્રવ

રાગો જસ્સ પસત્યો અણુકંપાસંસિદો ય પરિણામો ।
ચિત્તમિહ ણાત્યિ કલુસં પુણ્ણં જીવસ્સ આસવદિ ॥ ૧૩૫ ॥
રાગો યસ્ય પ્રશસ્તોઽનુકમ્પાસંશ્રિતશ્ચ પરિણામઃ ।
ચિત્તે નાસ્તિ કાલુષ્યં પુણ્યં જીવસ્યાન્નવતિ ॥ ૧૩૫ ॥

અનુવાદ :

જે જીવને પ્રશસ્ત રાગ છે, અનુકંપાયુક્ત પરિણામ છે અને ચિત્તમાં કલુષતાનો અભાવ છે, તે જીવને પુણ્ય આપ્તવે છે. (૧૩૫)

અરહંતસિદ્ધસાહુસુ ભત્તી ધમ્મમ્મિ જા ય ચ્વલુ ચેદ્દા ।
અણુગમણં પિ ગુરૂણં પસત્થરાગો ત્તિ વુચ્ચંતિ ॥ ૧૩૬ ॥
અર્હત્સિદ્ધસાધુષુ ભક્તિર્ધર્મે યા ચ ચ્વલુ ચેષ્ટા ।
અનુગમનમપિ ગુરૂણાં પ્રશસ્તરાગ ઇતિ બ્રુવન્તિ ॥ ૧૩૬ ॥

અનુવાદ :

અર્હત-સિદ્ધ-સાધુઓ પ્રત્યે ભક્તિ, ધર્મમાં ખરેખર પ્રવૃત્તિ અને ગુરુઓનું અનુગમન, તે 'પ્રશસ્ત રાગ' કહેવાય છે. (૧૩૬)

તિસિદં વ ભુક્ષિદં વા દુહિદં દદ્દૂણ જો દુ દુહિદમણો ।
પડિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા ॥ ૧૩૭ ॥
તૃષિતં બુભૂક્ષિતં વા દુઃસ્વિતં દૃષ્ટયાયસ્તુ દુઃસ્વિતમનાઃ ।
પ્રતિપચ્ચતે તં કૃપયા તસ્યૈવા ભવત્યનુકમ્પા ॥ ૧૩૭ ॥

અનુવાદ :

તૃષાતુર, ક્ષુધાતુર અથવા દુઃખીને જોઈને મનથી દુઃખી થતો જીવ તેમના પ્રત્યે કરુણાથી વર્તે છે, તે જ અનુકંપા છે. (૧૩૭)

કોધો વ જદા માણો માયા લોભો વ ચિત્તમાસેજ્જ ।
જીવસ્સ કુણાદિ સ્વોહં કલુસો ત્તિ ય તં બુધા વેંતિ ॥ ૧૩૮ ॥
ક્રોધો વા યદા માનો માયા લોભો વા ચિત્તમાસાઘ ।
જીવસ્ય કરોતિ ક્ષોભં કાલુષ્યમિતિ ચ તં બુધા બ્રુવન્તિ ॥ ૧૩૮ ॥

અનુવાદ :

ત્યારે ક્રોધ, માન, માયા અથવા લોભ ચિત્તનો આશ્રય પામીને જીવને ક્ષોભ કરે છે, ત્યારે તેને જ્ઞાનીઓ 'કલુષતા' કહે છે. (૧૩૮)

સમજૂતી :

પુણ્યતત્ત્વનું સ્વરૂપ વાર્ણ્યું છે. પ્રશસ્ત રાગ, કરુણાનો ભાવ અને કલુષતારહિત ચિત્ત — એ ત્રણ શુભ ભાવો ભાવ પુણ્યાસ્રવ છે અને એ ભાવના નિમિત્તરૂપે થતાં શુભ કર્મોનું પરિણામ દ્રવ્યપુણ્યાસ્રવ છે. પ્રશસ્ત રાગ એટલે અર્હત-સાધુ-સિદ્ધ પ્રત્યેની ભક્તિ, ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને ગુરુઓનું અનુસરણ.

તૃષિત, ક્ષુધાતુર કે દુઃખીને જોઈને મનમાં દુઃખ અનુભવે અને તેમના પ્રત્યે કરુણાથી વર્તે તે અનુકંપા છે. મદ, મોહ, લોભ, દ્વેષ વગેરેથી ચિત્તને થતો ક્ષોભ તે કલુષતા છે. (૧૩૫-૧૩૮)

ચરિયા પમાદબહુલા કાલુસ્સં લોલતા ય વિસાસુ ।

પરપરિદાવપવાદો પાવસ્સ ય આસવં કુણાદિ ॥ ૧૩૯ ॥

ચર્યા પ્રમાદબહુલા કાલુષ્યં લોલતા ચ વિષયેષુ ।

પરપરિતાપાપવાદઃ પાપસ્ય ચાસ્રવં કરોતિ ॥ ૧૩૯ ॥

અનુવાદ :

બહુ પ્રમાદવાળી ચર્યા, કલુષતા, વિષયો પ્રત્યે લોલુપતા, પરને પરિતાપ કરવો તથા પરના અપવાદ બોલવા — એ પાપનો આસ્રવ કરે છે. (૧૩૯)

સળ્ણાઓ ય તિલેસ્સા ઇંદિયવસદા ય અટ્ટરુદ્દાણિ ।

ળાણં ચ દુપ્પજ્જતં મોહો પાવપ્પદા હોંતિ ॥ ૧૪૦ ॥

સંજ્ઞાશ્ચ ત્રિલેશયા ઇન્દ્રિયવશતા ચાર્તરૌદ્રે ।

જ્ઞાનં ચ દુઃપ્રયુક્તં મોહઃ પાપપ્રદા ભવન્તિ ॥ ૧૪૦ ॥

અનુવાદ :

સંજ્ઞાઓ, ત્રણ લેશ્યા, ઇન્દ્રિયવશતા, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન, દુઃપ્રયુક્ત જ્ઞાન અને મોહ — એ ભાવો પાપપ્રદ છે. (૧૪૦)

સંલક્ષ

ઇંદિયકસાયસળ્ણા ણિગ્ગહિદા જેહિં સુદ્ધ મગ્ગમ્હિ ।

જાવત્તાવત્તેસિં પિહિદં પાવાસવચ્છિદં ॥ ૧૪૧ ॥

इन्द्रियकषायसंज्ञा निगृहीता यैः सुष्ठु मार्गै ।

यावत्तावत्तेषां पिहितं पापान्नवच्छिद्रम् ॥ १४१ ॥

अनुवाद :

જેઓ સારી રીતે માર્ગમાં રહીને ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને સંજ્ઞાઓનો જોટલો નિગ્રહ કરે છે, તેટલું તેમનું પાપાન્નવનું છિદ્ર બંધ થાય છે. (૧૪૧)

સમજૂતી :

પાપાન્નવનું સ્વરૂપ વાર્ણ્યું છે. કાર્યમાં થતો પ્રમાદ, ચિત્તની કલુષતા, વિષયો પ્રત્યેની તીવ્ર આસક્તિ, અન્યને દુઃખ દેવું અને અપવાદ આપવો — તે પાપાન્નવના કારણરૂપ છે. તીવ્ર મોહને કારણે ઉત્પન્ન થતી આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞા; કષાયને કારણે ઉદ્ભવતી કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત એ ત્રણ લેશ્યાઓની રાગદ્વેષજનિત ઈન્દ્રિયવશતા; આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાન; અશુભ કાર્યમાં જોડાયેલું જ્ઞાન અને દર્શન-ચારિત્ર, મોહનીયથી ઉત્પન્ન મોહ — આ ભાવ-પાપાન્નવ છે. પૌદ્ગલિક કર્મોને કારણે થતા દ્રવ્યપાપાન્નવમાં આ ભાવો નિમિત્તરૂપ બને છે. ઈન્દ્રિયો, કષાયો અને સંજ્ઞાઓનો યથાશક્ય નિગ્રહ પાપાન્નવનો નિરોધ કરે છે. (૧૩૯-૧૪૧)

जस्स ण विज्जदि रागो दोसो मोहो व सब्बद्वेषु ।

पासवदि सुहं असुहं समसुहदुक्खस्स भिक्खुस्स ॥ १४२ ॥

यस्य न विद्यते रागो द्वेषो मोहो वा सर्वद्रव्येषु ।

नास्रवति शुभमशुभं समसुखदुःखस्य भिक्षोः ॥ १४२ ॥

अनुवाद :

જેને સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે રાગ, દ્વેષ કે મોહ નથી, તેવા સુખ દુઃખમાં સમત્વ રાખનાર ભિક્ષુને શુભ અને અશુભ કર્મ આન્નવતું નથી. (૧૪૨)

जस्स जदा खलु पुण्णं जोगे पापं च णत्थि विरदस्स ।

संवरणं तस्स तदा सुहासुहकदस्स कम्मस्स ॥ १४३ ॥

यस्य यदा खलु पुण्यं योगे पापं च नास्ति विरतस्य ।

संवरणं तस्य तदा शुभाशुभकृतस्य कर्मणः ॥ १४३ ॥

अनुवाद :

જે વિરક્તને યોગમાં પુણ્ય અને પાપ જ્યારે ખરેખર હોતાં નથી, ત્યારે તેને શુભાશુભભાવકૃત કર્મનો સંવર થાય છે. (૧૪૩)

સમજૂતી :

રાગ, દ્વેષ, મોહભાવથી રહિત અને સુખદુઃખમાં સમત્વ ધારણ કરનાર ત્રિશુને કર્મનો આસ્રવ થતો નથી, પણ સંવર થાય છે. મોહરાગદ્વેષજનિત પરિણામનો નિરોધ તે ભાવસંવર છે. પુદ્ગલોના શુભ-અશુભ કર્મપરિણામનો નિરોધ તે દ્રવ્યસંવર છે. મન, વચન અને કાયાથી નિરપેક્ષભાવે વર્તતા યોગીને પાપ કે પુણ્ય હોતાં નથી. તેથી તેને સહજ રીતે શુભાશુભ ભાવ કે કર્મોના પરિણામરૂપ ભાવાસ્રવ કે દ્રવ્યાસ્રવ હોતો નથી, પણ તે સંવર માટે નિમિત્તરૂપ બને છે. (૧૪૨-૧૪૩)

ઊર્જશ

સંવરજોગેહિં જુદો તવેહિં જો ચિદ્વદે बहुविहेहिं ।

કમ્માણં ણિજ્જરણં बहुगाणं कुणदि सो णियदं ॥ ૧૪૪ ॥

સંવરયોગાભ્યાં યુક્તસ્તપોભિર્યશ્ચેષ્ટતે बहुविधैः ।

કર્મણાં નિર્જરણં बहुकानां करोति स नियतम् ॥ ૧૪૪ ॥

અનુવાદ :

સંવર અને યોગથી યુક્ત એવો જે જીવ બહુવિધ તપો સહિત પ્રવર્તે છે, તે નિયમથી ધણાં કર્મોની નિર્જરા કરે છે. (૧૪૪)

જો સંવરેણ જુત્તો અપ્પટ્ઠપસાધગો હિ અપ્પાણં ।

મુણિઙ્ગણ ઝ્ઞાદિ ણિયદં ણાણં સો સંધુણોદિ કમ્મરયં ॥ ૧૪૫ ॥

યઃ સંવરેણ યુક્તઃ આત્માર્થપ્રસાધકો હ્યાત્માનમ્ ।

જ્ઞાત્વા ધ્યાયતિ નિયતં જ્ઞાનં સ સંધુનોતિ કર્મરજઃ ॥ ૧૪૫ ॥

અનુવાદ :

સંવરથી યુક્ત એવો જે જીવ, ખરેખર આત્માર્થનો પ્રસાધક છે તે આત્માને જાણીને જ્ઞાનનું નિયતપાણે ધ્યાન કરે છે અને કર્મરજને ખેરવી નાખે છે. (૧૪૫)

જસ્સ ણ વિજ્જદિ રાગો દોસો મોહો વ જોગપરિકમ્મો ।

તસ્સ સુહાસુહહહણો જ્ઞાણમઓ જાયદે અગણી ॥ ૧૪૬ ॥

યસ્ય ન વિચતે રાગો દ્વેષો મોહો વા યોગપરિકર્મ ।

તસ્ય શુભાશુભદહનો ધ્યાનમયો જાયતે અગ્નિઃ ॥ ૧૪૬ ॥

અનુવાદ :

જેને રાગદ્વેષ અને મોહ યોગોનું પરિકર્મ નથી, તેને શુભાશુભને બાળનારો ધ્યાનમય અગ્નિ પ્રગટે છે. (૧૪૬)

સમજૂતી :

નિર્જરાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે. નિર્જરા એટલે કર્મોનો આંશિકપણે ક્ષય થવો તે. શુભાશુભ પરિણામનો નિરોધ તે સંવર છે. અને યોગ એટલે જીવના લક્ષ્ણરૂપ શુદ્ધોપયોગ. સંવર અને ઉપયોગથી યુક્ત પુરુષ વિવિધ પ્રકારનાં બહિરંગ અને અંતરંગ તપ કરીને, અનેક કર્મોની નિર્જરા કરે છે. બહિરંગ અને અંતરંગ તપ વડે વૃદ્ધિ પામેલો શુદ્ધોપયોગ તે ભાવનિર્જરા છે અને તેના પ્રભાવથી ઉપાર્જિત કર્મપુદ્ગલોનો સમ્યક્ પ્રકારે ક્ષય થવો તે દ્રવ્યનિર્જરા છે. કર્મરજને ખેરવી નાખવામાં — એટલે કે નિર્જરા માટે શુદ્ધભાવરૂપ ધ્યાન મહત્ત્વનું છે. રાગ, દ્વેષ, મોહથી રહિત અને મન, વચન, કાયા પ્રત્યે ઉપેક્ષિત ભાવે વર્તનાર ભિક્ષુના ચિત્તમાં ધ્યાનરૂપી અગ્નિ પ્રગટે છે અને શુભાશુભ કર્મોનું દહન કરે છે. આ પ્રમાણે કર્મોની નિર્જરા થાય છે. (૧૧૪-૧૪૬)

બંધ

જં સુહમસુહમુદિષ્ણં ભાવં રત્તો કરેદિ જદિ અપ્પા ।

સો તેણ હવદિ બદ્ધો પોગ્ગલકમ્મેણ ॥ ૧૪૭ ॥

યં શુભમશુભમુદીર્ણં ભાવં રક્તઃ કરોતિ યચાત્મા ।

સ તેન ભવતિ બદ્ધઃ પુદ્ગલકર્મણા વિવિધેન ॥ ૧૪૭ ॥

અનુવાદ :

જે રાગયુક્ત આત્મા ઉદ્ધિત શુભ કે અશુભ ભાવને કરે છે, તો તે આત્મા તે ભાવ વડે વિવિધ પુદ્ગલકર્મથી બદ્ધ થાય છે. (૧૪૭)

જોગણિમિત્તં ગ્રહણં જોગો મણવચ્ચનકાયસંભૂદો ।

ભાવણિમિત્તો બંધો ભાવો રતિરાગદોસમોહજુદો ॥ ૧૪૮ ॥

યોગણિમિત્તં ગ્રહણં યોગો મનોવચ્ચનકાયસંભૂતઃ ।

ભાવણિમિત્તો બન્ધો ભાવો રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ ॥ ૧૪૮ ॥

અનુવાદ :

ગ્રહણનું નિમિત્ત યોગ છે; યોગ મનવચ્ચનકાયજનિત છે. બંધનું નિમિત્ત ભાવ છે; ભાવ રતિરાગદ્વેષમોહથી યુક્ત છે. (૧૪૮)

हेदू चदुब्बियप्पो अट्टुवियप्पस्स कारणं भणितं ।
 तेसिं पि य रागादी तेसिमभावे ण बज्झंति ॥ १४९ ॥
 हेतुश्चतुर्विकल्पोऽष्टविकल्पस्य कारणं भणितम् ।
 तेषामपि च रागादयस्तेषामभावे न बध्यन्ते ॥ १४९ ॥

अनुવાદ :

ચાર પ્રકારના હેતુઓ આઠ પ્રકારનાં કર્મોનાં કારણ કહેવામાં આવ્યા છે; તેમને માટે પણ (જીવના) રાગાદિભાવો કારણરૂપ છે; તેના અભાવમાં જીવો બંધાતા નથી. (૧૪૯)

સમજૂતી :

અહીં બંધનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. રાગયુક્ત જીવ જે શુભાશુભ ભાવનું ગ્રહણ કરે છે, તે ભાવબંધ છે અને તેનાથી પ્રેરિત શુભાશુભ પૌદ્ગલિક કર્મો દ્રવ્યબંધ છે. મનવચનકાયાના યોગને કારણે ભાવનું ગ્રહણ થાય છે.

આ ભાવ મોહરાગાદિથી યુક્ત છે. તે બંધનું નિમિત્ત છે. ચાર પ્રકારના હેતુઓને એટલે કે મિથ્યાત્વ, અસંયમ, કષાય અને યોગને કર્મના કારણરૂપ કહ્યો છે. અને કર્મ બંધના હેતુરૂપ છે. સર્વના મૂળ કારણરૂપ રાગાદિ ભાવોના અભાવમાં જીવો બંધાતા નથી. તેથી રાગાદિભાવોનો ક્ષય કર્મરજથી બંધાયેલા આત્માને શુદ્ધ કરવામાં મુખ્ય હેતુરૂપ છે. (૧૪૭-૧૪૯)

મોક્ષ

હેદુમભાવે ણિયમા જાયદિ ણાણિસ્સ આસવણિરોધો ।
 આસવભાવેણ વિણા જાયદિ કમ્મસ્સ દુ ણિરોધો ॥ ૧૫૦ ॥
 કમ્મસ્સાભાવેણ ય સવ્વણ્હૂ સવ્વલોગદરિસી ય ।
 પાવદિ ઇંદિયરહિદં અવ્વાબાહં સુહમણંતં ॥ ૧૫૧ ॥
 હેત્વભાવે નિયમાજ્જાયતે જ્ઞાનિનઃ આસ્રવનિરોધઃ ।
 આસ્રવભાવેન વિના જાયતે કર્મણસ્તુ નિરોધઃ ॥ ૧૫૦ ॥
 કર્મણામભાવેન ચ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।
 પ્રાપ્નોતીન્દ્રિયરહિતમવ્યાબાધં સુખમનન્તમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

અનુવાદ :

હેતુનો અભાવ થવાથી જ્ઞાનીને નિયમથી આસ્રવનો નિરોધ થાય છે અને આસ્રવભાવના અભાવમાં કર્મનો નિરોધ થાય છે. વળી કર્મોનો અભાવ થવાથી

તે સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી બનીને ઈન્દ્રિયરહિત, અવ્યાબાધ, અનંત સુખને પામે છે. (૧૫૦-૧૫૧)

દંસણણાણસમગ્ગં જ્ઞાણં ણો અણ્ણદવ્વસંજુત્તં ।

જાયદિ ણિજ્જરહેદૂ સભાવસહિદસ્સ સાધુસ્સ ॥ ૧૫૨ ॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં ધ્યાનં નો ન્યદ્રવ્યસંયુક્તમ્ ।

જાયતે નિર્જરાહેતુઃ સ્વભાવસહિતસ્ય સાયોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અનુવાદ :

સ્વભાવસહિત સાધુને (કેવળીભગવાનને) દર્શનજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ અને અન્યદ્રવ્યથી અસંયુક્ત એવું ધ્યાન નિર્જરાના હેતુ રૂપ બને છે. (૧૫૨)

જો સંવરેણ જુત્તો ણિજ્જરમાણોધ સવ્વકમ્માણિ ।

વવગદવેદાડસ્સો મુયદિ ભવં તેણ સો મોક્સો ॥ ૧૫૩ ॥

યઃ સંવરેણ યુક્તો નિર્જરન્નથ સર્વકર્માણિ ।

વ્યપગતવૈદ્યાયુષ્કો મુચ્ચતિ ભવં તેન સ મોક્ષઃ ॥ ૧૫૩ ॥

અનુવાદ :

જે સંવરથી યુક્ત છે એવો (કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત) જીવ સર્વ કર્મોની નિર્જરા કરતો થકી વેદનીય અને આયુષ (કર્મોથી) રહિત થઈને ભવને ત્યજે છે; તેથી તે મોક્ષ છે. (૧૫૩)

સમજૂતી :

મોક્ષનું માહાત્મ્ય અહીં વર્ણવ્યું છે. આત્મવ, સંવર, નિર્જરા આદિથી કર્મોનો ત્યારે સંપૂર્ણપણે ક્ષય થાય છે ત્યારે કર્મોનો અભાવ થવાથી આત્મા તેના મૂળ વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ભાવકર્મનો સર્વથા ક્ષય થવો તે ભાવમોક્ષ છે અને પૌદ્ગલિક કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવો તે દ્રવ્યમોક્ષ છે. આ મોક્ષની અવસ્થામાં જીવ ઈન્દ્રિયરહિત, અવ્યાબાધ અને અનંત સુખને પામે છે. ધ્યાનાગ્નિ વડે સર્વ કર્મોની નિર્જરા કરીને જ્ઞાની પુરુષ ભવનો ત્યાગ કરે છે. (૧૫૦-૧૫૩)

જીવસહાવં ણાણં અપ્પહિહદદંસણં અણ્ણમયં ।

ચરિયં ચ તેસુ ણિયદં અત્થિત્તમણિંદિયં મણિયં ॥ ૧૫૪ ॥

જીવસ્વભાવં જ્ઞાનમપ્રતિહતદર્શનમનન્યમયમ્ ।

ચારિત્રં ચ તયોર્નિયતમસ્તિત્વમનિન્દિતં મણિતમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

अनुवाद :

अनन्यमय ज्ञान अने अप्रतिष्ठत दर्शन ज्ञानो स्वभाव છે. તેના નિયત, અનિન્દિત અસ્તિત્વને ચારિત્ર કહ્યું છે. (૧૫૪)

जीवो सहावणियदो अणियदगुणपज्जओध परसमओ ।

जदि कुणादि सगं समयं पन्भस्सदि कम्मबंधादो ॥ १५५ ॥

जीवः स्वभावनियतः अनियतगुणपर्यायोऽथ परसमयः ।

यदि कुरुते स्वकं समयं प्रभ्रस्यति कर्मबंधात् ॥ १५५ ॥

अनुवाद :

જીવ, સ્વભાવનિયત હોવા છતાં, જે અનિયત ગુણપર્યાયી હોય તો પરસમય છે. જે તે સ્વસમયને કરે છે તો કર્મબંધથી છૂટે છે. (૧૫૫)

जो परदब्बम्हि सुहं असुहं रागेण कुणादि जदि भावं ।

सो सगचरित्तभट्टो परचरियचरो हवदि जीवो ॥ १५६ ॥

यः परद्रव्ये शुभमशुभं रागेण करोति यदि भावम् ।

स स्वकचरित्रभ्रष्टः परचरितचरो भवति जीवः ॥ १५६ ॥

अनुवाद :

જે આસક્તિને કારણે પરદ્રવ્યને વિષે શુભ કે અશુભ ભાવ કરે છે, તે જીવ સ્વચારિત્રભ્રષ્ટ થઈને અન્યના ચારિત્રનું આચરણ કરે છે. (૧૫૬)

आसवदि जेण पुण्णं पावं वा अप्पणोध भावेण ।

सो तेण परचरित्तो हवदि त्ति जिणा परूवेति ॥ १५७ ॥

आस्रवति येन पुण्यं पापं वात्मनोऽथ भावेन ।

स तेन परचरित्रः भवतीति जिनाः प्ररूपयन्ति ॥ १५७ ॥

अनुवाद :

જે ભાવથી આત્માને પુણ્ય અથવા પાપ આસ્રવે છે, તે ભાવ વડે તે (જીવ) પરચારિત્ર છે — એમ જિનો પ્રરૂપે છે. (૧૫૭)

जो सब्वसंगमुक्को णणमणो अप्पणं सहावेण ।

जाणादि पस्सदि णियदं सो सगचरियं चरदि जीवो ॥ १५८ ॥

यः सर्वसङ्गमुक्तः अनन्यमनाः आत्मानं स्वभावेन ।

जानाति पश्यति नियतं सः स्वकचरितं चरति जीवः ॥ १५८ ॥

અનુવાદ :

સર્વ સંગથી મુક્ત અને અનન્ય મનવાળો થઈને આત્માને સ્વભાવ વડે નિયતપાણે જાણે-દેખે છે, તે જીવ સ્વચારિત્રનું આચરાણ કરે છે. (૧૫૮)

ચરિયં ચરદિ સગં સો જો પરદલ્વલ્પભાવરહિદલ્પા ।

દંસળણાણવિયપ્પં અવિયપ્પં ચરદિ અપ્પાદો ॥ ૧૫૯ ॥

ચરિતં ચરતિ સ્વકં સ યઃ પરદ્રવ્યાત્મભાવરહિતાત્મા ।

દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમવિકલ્પં ચરત્યાત્મનઃ ॥ ૧૫૯ ॥

અનુવાદ :

જે પરદ્રવ્યાત્મક ભાવોથી રહિત આત્મા, દર્શનજ્ઞાનરૂપ ભેદને આત્માથી અભેદપાણે આચરે છે, ત્યારે તે સ્વચારિત્રનું આચરાણ કરે છે. (૧૫૯)

સમજૂતી :

જ્ઞાનદર્શન અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગ જીવનું લક્ષણ છે. જીવ જ્ઞાનદર્શનથી અનન્ય છે. જીવના સ્વરૂપસમાન આ જ્ઞાનદર્શનમાં જ અવસ્થિત થવું - સ્થિર થવું તે ચારિત્ર છે. તેમાં રાગાદિ પરિણામનો અભાવ હોવાથી તે અનિદંતીય છે. આ ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે. જીવનું પોતાના જ સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનદર્શનમાં અવસ્થિત થવું તે સ્વચારિત્ર કે સ્વસમય છે.

આ સ્વચારિત્ર જ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ છે. જ્યારે પરભાવમાં અવસ્થિત થવું તે પરચારિત્ર કે પરસમય છે. જે આસક્તિભાવથી પરદ્રવ્ય વિશે શુભ-અશુભ ભાવ ધારણ કરે છે તે જીવ પરચારિત્રનું આચરાણ કરનાર છે અને સ્વચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે.

પરદ્રવ્યમાં ઉપરાગયુક્ત (મલિન-અશુદ્ધ રાગથી યુક્ત) ભાવ તે પરચારિત્ર છે. પરચારિત્રમાં પ્રવૃત્ત થતા જીવને કર્મબંધ થાય છે. તે શુભ કે અશુભ અથવા પુણ્ય કે પાપરૂપે હોઈ શકે. પણ સર્વ સંગથી મુક્ત, અનન્ય મનવાળો થઈને શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનરૂપ પોતાના આત્માને સ્થિરપાણે જુએ છે અને જાણે છે તે જીવ સ્વચારિત્રનું આચરાણ કરે છે. (૧૫૪-૧૫૯)

ધમ્માદીસદ્દહણં સમ્મતં ણાણમંગપુલ્વગદં ।

ચેટ્ટા તવમ્હિ ચરિયા વવહારો મોક્સમગ્ગો ત્તિ ॥ ૧૬૦ ॥

ધર્માદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનમજ્જૂર્વગતમ્ ।

ચેષ્ટા તપસિ ચર્યા વ્યવહારો મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥ ૧૬૦ ॥

અનુવાદ :

ધર્મ વગેરે(અસ્તિકાયો)માં શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ, અંગપૂર્વસંબંધી (જાણકારી) ને જ્ઞાન અને તપમાં આચરાણ તે ચારિત્ર — એ પ્રમાણે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે. (૧૬૦)

णिच्छयणण भणितो तिहि तेहिं समाहितो हु जो अप्पा ।

ण कुणदि किंचि वि अण्णं ण मुयदि सो मोक्खमग्गो त्ति ॥ १६१ ॥

निश्चयनयेन भणितस्त्रिभिस्तैः समाहितः खलु यः आत्मा ।

न करोति किंचिदप्यन्यन्न मुञ्चति स मोक्षमार्ग इति ॥ १६१ ॥

અનુવાદ :

એ ત્રણ સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વડે ખરેખર સમાહિત થયેલો આત્મા અન્ય કાંઈ પણ કરતો નથી કે છોડતો નથી, તે નિશ્ચયનયથી 'મોક્ષમાર્ગ' કહેવામાં આવ્યો છે. (૧૬૧)

जो चरदि णादि पेच्छदि अप्पाणं अप्पणा अण्णमयं ।

सो चारित्तं णाणं दंसणमिदि णिच्छिदो होदि ॥ १६२ ॥

यश्चरति जानाति पश्यति आत्मानमात्मनानन्यमयम् ।

स चारित्रं ज्ञानं दर्शनमिति निश्चितो भवति ॥ १६२ ॥

અનુવાદ :

જે (આત્મા) અનન્યમય આત્માને આત્માથી આચરે છે, જાણે છે, જુએ છે, તે (આત્મા જ) ચારિત્ર છે, જ્ઞાન છે, દર્શન છે — એમ નિશ્ચિત છે. (૧૬૨)

जेण विजाणदि सव्वं पेच्छदि सो तेण सोक्खमणुहवदि ।

इदि तं जाणदि भविओ अभवियसत्तो ण सहइदि ॥ १६३ ॥

येन विजानाति सर्वं पश्यति स तेन सौख्यमनुभवति ।

इति तज्जानाति भव्योऽभव्यसत्त्वो न श्रद्धते ॥ १६३ ॥

અનુવાદ :

જેના વડે (આત્મા મુક્ત થતાં) સર્વને જાણે છે અને દેખે છે, તેના વડે તે સુખ અનુભવે છે; આ પ્રમાણે ભવ્ય જીવ જાણે છે, અભવ્ય જીવ શ્રદ્ધા રાખતો નથી. (૧૬૩)

સમજૂતી :

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય અનુસાર મોક્ષમાર્ગની વ્યાખ્યા આપી છે. તે માટે સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનું વર્ણન કર્યું છે. ધર્માસ્તિકાય વગેરે ૫૨ દ્રવ્યોમાં શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ. અંગપૂર્વ સંબંધી બોધ થવો તે જ્ઞાન અને તપમાં પ્રવૃત્તિ તે ચારિત્ર — આ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. આ સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી યુક્ત આત્મા જ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ મોક્ષમાર્ગ છે.

આ આત્મા પોતે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે તેથી જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપે પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય છે ત્યારે આત્મા જ આત્માનું આચરણ કરે છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આત્મા જ આત્માને આત્માથી આચરે છે, જુવે છે અને જાગે છે ત્યારે ત્યાં આત્મા જ કર્તા, કર્મ અને કરણરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યાં આત્મારૂપે કર્તા કર્મ અને કરણની અભિનન્તા છે. આત્મા વિમુક્ત થતો સર્વ જાગે છે — જુએ છે અને સૌખ્યનો અનુભવ કરે છે — એમ ભવ્ય જીવો શ્રદ્ધા રાખે છે, પાણ અભવ્ય જીવો આવી શ્રદ્ધાથી રહિત હોય છે. તેથી અભવ્ય જીવ મોક્ષમાર્ગ માટે યોગ્ય નથી. (૧૬૦-૧૬૩)

દંસણણાણચરિંત્તાણિ મોક્ષમગ્ગો ત્તિ સેવિદ્વાણિ ।

સાધૂહિ इदं भणिदं तेहिं दु बंधो व मोक्खो वा ॥ १६४ ॥

दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति सेवितव्यानि ।

साधुभिरिदं भणितं तैस्तु बन्धो वा मोक्षो वा ॥ १६४ ॥

અનુવાદ :

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે તેથી તેઓ સેવવાયોગ્ય છે — એમ સાધુઓએ કહ્યું છે; પરંતુ તેમનાથી બંધ પાણ થાય છે અને મોક્ષ પાણ થાય છે. (૧૬૪)

अण्णाणादो णाण्णि जदि मण्णादि सुद्धसंपओगादो ।

हवदि त्ति दुक्खमोक्खं परसमयरदो हवदि जीवो ॥ १६५ ॥

अज्ञानात् ज्ञानी यदि मन्यते शुद्धसंप्रयोगात् ।

भवतीति दुःखमोक्षः परसमयरतो भवति जीवः ॥ १६५ ॥

અનુવાદ :

(શુભ ભક્તિભાવથી) દુઃખમોક્ષ થાય છે એમ જો અજ્ઞાનને લીધે જ્ઞાની માને, તો તે પરસમયરત જીવ છે. (૧૬૫)

अरहंतसिद्धचेदियपवयणगणणाणभक्तिसंपण्णो ।

बंधदि पुण्णं बहुसो ण हु सो कम्मक्खयं कुणदि ॥ १६६ ॥

अर्हाः सिद्धचैत्यप्रवचनगणज्ञानभक्तिसम्पन्नः ।

बध्नाति पुण्यं बहुशो न खलु स कर्मक्षयं करोति ॥ १६६ ॥

अनुवाहः

अर्हत, सिद्ध, चैत्य (अर्हतादिनी प्रतिभा), प्रवचन(-शास्त्र), मुनिगण अने ज्ञान प्रत्ये भक्तिसंपन्न खव धाशुं पुण्य बांधि छे, परंतु ते अरेअर कर्मनो क्षय करतो नथी. (१६७)

जस्स हिदण्णुमेत्तं वा परदब्बग्धि विज्जदे रागो ।

सो ण विजाणदि समयं सगस्स सब्बागमधरो वि ॥ १६७ ॥

यस्य हृदयैऽणुमात्रो वा परद्रव्ये विद्यते रागः ।

स न विजानाति समयं स्वकस्य सर्वागमधरोऽपि ॥ १६७ ॥

अनुवाहः

जेने परद्रव्य प्रत्ये आणुमात्र पाण आसक्ति ते, तले सर्व आगमेना ज्ञाता होय तोपाण, स्वकीय समयने जाणतो नथी. (१६८)

धरिदुं जस्स ण सक्कं चित्तुब्भामं विणा दु अप्पाणं ।

रोधो तस्स ण विज्जदि सुहासुहकदस्स कम्मस्स ॥ १६८ ॥

धर्तुं यस्य न शक्यम् चित्तोद्भ्रामं विना त्वात्मानम् ।

रोधस्तस्य न विद्यते शुभाशुभकृतस्य कर्मणः ॥ १६८ ॥

अनुवाहः

जे (रागना सद्व्यापने वीधि) पोताना चित्तने अत्राण विनानुं राणी शकतो नथी, तेने शुभाशुभ कर्मनो निरोध नथी. (१६८)

तम्हा णिव्वुदिकामो णिस्संगो णिम्ममो य हविय पुणो ।

सिद्धेसु कुणदि भत्तिं णिव्वाणं तेण पप्पोदि ॥ १६९ ॥

तस्मान्निवृत्तिकामो निस्सङ्गो निर्ममश्च भूत्वा पुनः ।

सिद्धेषु करोति भक्तिं निर्वाणं तेन प्राप्नोति ॥ १६९ ॥

અનુવાદ :

માટે મોક્ષાર્થી જીવ નિઃસંગ અને મમત્વરહિત થઈને સિદ્ધોની ભક્તિ (— શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં સ્થિરતારૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ) કરે છે, જ્યેથી તે નિર્વાણને પામે છે. (૧૬૯)

સપયત્થં તિત્થયરં અભિગદબુદ્ધિસ્સ સુત્તરોડ્ડસ્સ ।

દૂરતરં ણિઞ્વાણં સંજમતવસંપુત્તસ્સ ॥ ૧૭૦ ॥

સપદાર્થં તીર્થંકરમભિગતબુદ્ધેઃ સૂત્રોચ્ચિનઃ ।

દૂરતરં નિર્વાણં સંયમતર્પઃસમ્પ્રયુક્તસ્ય ॥ ૧૭૦ ॥

અનુવાદ :

સંયમતપથી યુક્ત હોવા છતાં, નવ પદાર્થો તથા તીર્થંકરથી પ્રભાવિત થયેલી છે અને સૂત્રો પ્રત્યે જ્યેને રુચિ (પ્રીતિ) છે, તે જીવને નિર્વાણ દૂરતર (વિશેષ દૂર) છે. (૧૭૦)

અરહંતસિદ્ધચેદિયપવયણમત્તો પરેણ ણિયમેણ ।

જો કુણદિ તવોકમ્મં સો સુરલોગં સમાદિયદિ ॥ ૧૭૧ ॥

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચ્ચનમક્તઃ પરેણ નિયમેન ।

યઃ કરોતિ તપઃકર્મં સ સુરલોકં સમાદત્તે ॥ ૧૭૧ ॥

અનુવાદ :

જે (જીવ) અર્હત, સિદ્ધ, ચૈત્ય અને પ્રવચન પ્રત્યે ભક્તિ પૂર્વક પ્રવર્તે છે, અને પરમ સંયમ સહિત તપકર્મ કરે છે, તે દેવલોકને સમ્પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૭૧)

તમ્હા ણિવ્વુદિકામો રાગં સવ્વત્થ કુણદુ મા કિંચિ ।

સો તેણ વીદરાગો મવિઓ મવસાયરં તરદિ ॥ ૧૭૨ ॥

તસ્માન્નિર્વૃત્તિકામો રાગં સર્વત્ર કરોતુ મા કિંચિત્ ।

સ તેન વીતરાગો મવ્યો મવસાગરં તરતિ ॥ ૧૭૨ ॥

અનુવાદ :

તેથી મોક્ષાભિલાષી જીવ, સર્વત્ર કિંચિત્ પણ રાગ ન કરો; એમ કરવાથી તે ભવ્ય જીવ વીતરાગ થઈ ભવસાગરને તરે છે. (૧૭૨)

સમજૂતી :

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગરૂપ હોવાથી તેનું સેવન કરવાનો બોધ આપ્યો છે. પરંતુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાધનામાં શુભાગ્રભાવનો થોડો

પાણ અંશ હોય તો તે મોક્ષમાર્ગને બદલે બંધનો હેતુ બને છે. તે પરસમય પ્રવૃત્તિથી યુક્ત હોય તો આંશિક રીતે પાણ બંધના કારણરૂપ બને છે. અહંતાદિ ભગવંતોની ભક્તિ દુઃખમોક્ષના કારણરૂપ માનીને ધારવું તે સૂક્ષ્મ રીતે પાણ પરસમય છે. ભક્તિમાં અલ્પ અંશે પાણ રાગ ભળેલો હોય તો તે જીવ ભક્તિ દ્વારા ઘણાં પુણ્ય મેળવે છે, પાણ કર્મક્ષય થતો નથી. અહંત આદિન અને સકળ આગમોના જાણકા અને સાધકને લેશ પાણ પરદ્રવ્ય પ્રતિ રાગ હોય તો તે તેને માટે સ્વસમયનો અભાવ દર્શાવે છે, તે પરસમય છે, મોક્ષમાર્ગમાં બાધક છે. આ ભક્તિ રાગયુક્ત હોવાથી ચિત્ત સ્થિર-એકાગ્ર થઈ શકતું નથી. રાગથી ચિત્તનું ભ્રમણ થાય છે અને ચિત્તના ભ્રમણથી કર્મબંધ થાય છે તેથી મોક્ષાર્થી જીવે નવ પદાર્થો, તીર્થકરો કે સૂત્રો પ્રત્યે લેશ પાણ રુચિ-પ્રીતિ રાખ્યા વગર વિરક્ત ભાવે, નિઃસંગ રીતે ભક્તિ કરવી જોઈએ તો જ તે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અન્યથા ભક્તિ અને તપસંયમ દ્વારા તે દેવલોકને પ્રાપ્ત કરે છે, પાણ મોક્ષ મેળવી શકતો નથી તેથી મોક્ષના અભિલાષી જીવે સર્વથા વીતરાગી થવું જોઈએ. (૧૬૪-૧૭૨)

સમાપ્ત

મગ્ગપ્પભાવણઠ્ઠં પવયણભક્તિપ્પચોદિદેણ મયા ।

મણિયં પવયણસારં પંચત્થિયસંગહં સુત્તં ॥ ૧૭૩ ॥

માર્ગપ્રભાવનાર્થં પ્રવચનમક્તિપ્રચોદિતેન મયા ।

મણિતં પ્રવચનસારં પચ્ચાસ્તિકસંગ્રહં સૂત્રમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

અનુવાદ :

પ્રવચનની ભક્તિથી પ્રેરિત એવા મેં માર્ગની પ્રભાવના અર્થે પ્રવચનના સારભૂત ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ સૂત્ર કહ્યું. (૧૭૩)

સમજૂતી :

ગ્રંથની સમાપ્તિ કરતાં આચાર્યશ્રીએ વીતરાગ પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને જિનપ્રવચનના સારરૂપ ‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ની રચના કરી હોવાનું જાણાવ્યું છે. (૧૭૩)

